

श्रीविजयमहोदयसूत्रिग्रन्थमाला-१९

मंगलवादसंग्रहः

❀ कर्ता ❀

उपाध्याय श्री सिद्धिचन्द्र गणी
उपाध्याय श्री यशोविजय गणी
उपाध्याय श्री समयसुंदर गणी
श्री हरिरामभट्टाचार्यः तर्कवागीशः

❀ सम्पादकः ❀

तपागच्छाधिपाचार्यदेवश्रीमद्
विजयरामचन्द्रसूरिशिष्यः
मुनिः वैराग्यरतिविजयः

❀ लाभार्थी ❀

श्री पार्श्वनाथ जैन श्वेतांबर मंदिर ट्रस्ट

२६७, टिंबर मार्केट, भवानी पेठ

पुना

श्रीविजयमहोदयसूत्रिग्रन्थमाला-१९

ग्रन्थनाम	:	मंगलवादसंग्रहः
कर्ता	:	उपाध्याय श्री सिद्धिचन्द्र गणी उपाध्याय श्री यशोविजय गणी उपाध्याय श्री समयसुन्दर गणी श्री हरिसमभट्टाचार्यः तर्कवागीशः
सम्पादक	:	मुनिश्री वैराग्यरतिविजयजी
प्रकाशक	:	प्रवचन प्रकाशन-पूना
आवृत्ति	:	प्रथमा
मूल्य	:	रु. १००-००
©	:	PRAVACHAN PRAKASHAN, 2007

प्राप्तिस्थान

पूना	:	प्रवचन प्रकाशन ४८८, रविवार पेठ, पूना-४११००२ फोन : ०२०-३२९२२०६९, मो. ९८९००५५३१० Email : Pravachan Prakashan@vsnl.net
अहमदाबाद	:	सरस्वती पुस्तक भंडार हाथीखाना, रतनपोल, अहमदाबाद-३८०००१ फोन : २५३५६६९२ अशोकभाई घेलाभाई शाह २०१, ओएसीस, अंकुर स्कूल सामे, पालडी, अहमदाबाद-३८०००७ फोन : ०७९-२६६३३०८५, मो. ०७९-९३२७००७५७९
मुंबई	:	हिन्दी ग्रन्थ कार्यालय सी.पी.टेंक, मुंबई - ४००००४
अक्षरांकन	:	विरति ग्राफिक्स, अहमदाबाद फोन : ०७९-२२६८४०३२

પ્રકાશકીય

પૂજ્યપાદ તપાગચ્છાધિરાજ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પટ્ટાલંકાર પૂજ્યપાદ સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય મહોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજાની પુણ્યસ્મૃતિમાં પ્રારંભાયેલી 'આચાર્યશ્રી વિજય મહોદય સૂરીશ્વરજી ગ્રંથમાળા'ના ૧૮મા પુષ્પ તરીકે 'મંગલવાદસંગ્રહ' આપની સમક્ષ રજૂ કરતા આનંદ થાય છે.

તપાગચ્છાધિરાજ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્યરત્ન પરમ તપસ્વી પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી આત્મરતિ વિજયજી મ., પૂજ્ય મુનિશ્રી વૈરાગ્યરતિ વિજયજી મ., પૂજ્ય મુનિશ્રી હિતરતિ વિજયજી મ. એ શ્રીસંઘનાં આંગણે વિ.સં. ૨૦૬૩-૬૪નાં ચાતુર્માસિનો લાભ આપ્યો. તેમની પાવન પ્રેરણાથી આ પ્રકાશનનો લાભ 'શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શ્વેતાંબર મંદિર ટ્રસ્ટ', ટિંબર માર્કેટ, પૂના—એ પ્રાપ્ત કર્યો છે. અમે તેમની શ્રુતભક્તિની ખૂબ અનુમોદના કરીએ છીએ. પૂર્વમહાપુરુષોના અપ્રગટ શબ્દોને વિદ્વાનોના કરકમળમાં મૂકવાનું પ્રથમ સદ્ભાગ્ય અમને મળે છે તે બદલ અમે ગૌરવની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

પ્રવચન પ્રકાશન

પૂના

અનુક્રમ

૧.	પ્રસ્તાવના : મુનિશ્રી વૈરાગ્યરતિવિજયજી શાસ્ત્ર	૫
	મંગલવ્યાખ્યા	૬
	મંગલના પ્રકાર	૮
	વાદ-વ્યાખ્યા	૮
	મંગલવાદનું વિષયવસ્તુ	૯
	ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચંદ્રગણી કૃત મંગલવાદ	૧૧
	હરિરામ તર્કવાગીશ કૃત મંગલવાદ	૧૫
	પ્રસ્તુત સંપાદન	૧૬
	મહો. શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી ગણી : પરિચય	૧૭
	મહો. શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી ગણી : ગ્રંથ સંપત્તિ	૩૦
	મહો. શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી ગણી : શિષ્ય સંપત્તિ	૩૮
	ઋણ-સ્મરણ	૩૮
૨.	મઙ્ગલવાદ: — મહોપાધ્યાય શ્રીસિદ્ધચંદ્રગણી	૧
૩.	મઙ્ગલવાદ: — મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણી	૧૧
૪.	મઙ્ગલવાદ: — હરિરામભટ્ટાચાર્ય: તર્કવાગીશ:	૧૭
૫.	મઙ્ગલવાદ: — મહોપાધ્યાય શ્રીસમયસુંદરગણી	૨૫
	પરિશિષ્ટાનિ	
૧.	મઙ્ગલવાદ: — વિશેષાવશ્યકભાષ્યગત: શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ:	૩૫
૨.	મઙ્ગલવાદ: — કિરણાવલીગત: આચાર્ય: ઉદયન:	૩૯
૩.	મઙ્ગલવાદ: — તત્ત્વચિન્તામણિગત: ઉપાધ્યાય ગડ્ગેશ:	૪૨

॥ ॐ नमः ॥

प्रस्तावना

शास्त्र :

એક અથવા અનેક વિષયના વિચારોનું સુગ્રથિત શાબ્દિક સંકલન એટલે 'શાસ્ત્ર'. 'શિષ્યતેઽનેન ઇતિ શાસ્ત્રમ્' ન્યાયકોશમાં શાસ્ત્રશબ્દની આ વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવી છે. નિરુક્તિ પ્રમાણે—જેના દ્વારા શાસન થતું હોય અને રક્ષણ થતું હોય તેને શાસ્ત્ર કહેવાય છે.

‘શાસનાત્ ત્રાણશક્તેશ્ચ બુધૈઃ શાસ્ત્રં નિરુચ્યતે’

ચોક્કસ વિષય પર યુક્તિપુરઃસર ચિંતન કરી તેને પદ્ધતિસર રજૂ કરવાની પરંપરા ભારતદેશમાં બહુ પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવે છે. વિદ્વાનો શાસ્ત્રરચના માટે ભારે પરિશ્રમ કરતા અને અન્ય વિદ્વાનો પોતાના શાસ્ત્રને સ્વીકારે તો આનંદ અનુભવતા. કોઈ એક વિષય પરત્વે પુષ્ત, સ્પષ્ટ અને ઊંડો વિચાર કરવો, એ વિચારને પરીક્ષાની તુલા દ્વારા પ્રમાણિત કરવો, ત્યાર બાદ યોગ્ય શબ્દોમાં રજૂ કરવો એ સહેલું કામ નથી. આ માટે સાહજિક પ્રતિભા જોઈએ, અનેક આનુષંગિક વિષયોનું ઊંડું જ્ઞાન જોઈએ. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, એકાગ્રતા, ધીરજ વગેરેનો સમન્વય થાય ત્યારે કર્તાના વિચારો શાસ્ત્રરૂપે પ્રમાણિત બને.

શાસ્ત્રકારો આસ્તિક હોવાને લીધે—‘શાસ્ત્રરચના કેવળ સ્વબળથી નહીં પણ અદૃશ્ય સહાયથી થાય છે.’ તેવું માનતા. અને તે સહાય મેળવવા ગ્રંથની શરૂઆતમાં આરાધ્યતત્ત્વને યાદ કરી કૃતજ્ઞતા અભિવ્યક્ત કરતા. કૃતજ્ઞતાની અભિવ્યક્તિનું નામ જ ‘મંગલાચરણ’ છે. શાસ્ત્રરચના કરવાની પરંપરા જેટલી પ્રાચીન છે એટલી જ પ્રાચીન મંગલાચરણ કરવાની પરંપરા છે.

શાસ્ત્રોનો વિચારપ્રવાહ બે ધારામાં વહેંચાયેલો છે. આસ્તિક અને નાસ્તિક.

નાસ્તિકમત ઈશ્વર, દેવ કે આરાધ્યતત્ત્વને સ્વીકારતો નથી. આ ભૂમિકા ઉપર મંગલાચરણને નિરર્થક માને છે. ચાર્વાકમતની આ ભૂમિકાને ખોટી સાબિત કરવા દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં મંગલવાદનો ઉદય થયો છે. વાદસ્વરૂપે મંગલ-વિષયની ચર્ચાનું ઉગમ બિંદુ ‘મજ્જલં સફલં ન વા’ આ વિપ્રતિપત્તિ છે. આગળ વધીને આ ચર્ચા ‘મંગળનું ફળ (કાર્ય) શું છે’ એ પ્રશ્નનો વિમર્શ કરે છે. તેમાંથી પ્રાચીન અને નવીન ન્યાય મત વચ્ચે વાદ રચાય છે. મંગલનિષ્ઠ-કારણતા-નિરુપિત-કાર્યતા-વિષયિણી ‘મજ્જલં સમાપ્તિફલકં તદન્યફલકં વા’ આ વિપ્રતિપત્તિ મંગલવાદનો પાયો બને છે.

આ બન્ને વિપત્તિપત્તિઓના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ‘મંગલવાદ’ને સમજતા પહેલા ‘મંગલ’ અને ‘વાદ’ શબ્દોની વ્યાખ્યા સમજવી આવશ્યક છે.

મંગલ-વ્યાખ્યા :-

વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તના આધારે મંગલ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂજ્ય આચાર્યશ્રી જિનભદ્ર ગણી ક્ષમાશ્રમણ મહારાજાએ આવશ્યકસૂત્રનાં પ્રાચીન ભાષ્યમાં દર્શાવી છે.

મંગિજ્જણ્ઠધિગમ્મઙ્ગ જેણ હિંઅં તેણ મંગલં હોઙ્ગ ।

અહવા મંગો ધમ્મો તં લાઙ્ગ તયં સમાદત્તે ॥૨૨॥

અહવા નિવાયણાઓ મંગલમિદ્ધુત્થપગ્ગપ્પચ્ચયઓ ।

સત્થે સિદ્ધં જં જહ તં જહાજોગમાઙ્ગ ॥૨૩॥

મં ગાલયઙ્ગ ભવાઓ વ મંગલમિહેવમાઙ્ગનેરુત્તા ।

ભાસંતિ સત્થવસઓ નામાઙ્ગચ્ચવ્વિહં તચ્ચ ॥૨૪॥

(અનુવાદ—‘મંગ’ ધાતુ ગતિ અર્થમાં હોવાથી જે ગતિ અર્થવાળા ધાતુઓ તે પ્રાપ્તિ અર્થમાં વપરાય છે તેથી જે વડે હિત સધાય તે મંગળ કહેવાય છે.

અથવા ‘મંગ’ એટલે ધર્મ અને ‘લા’ ધાતુનો લેવું અર્થ છે. ધર્મને જે લાવે યા સ્વાધીન કરે એટલે ધર્મનું ઉપાદાન કારણ તે મંગળ કહેવાય છે.

અથવા ઇષ્ટાર્થવાળી ધાતુરૂપ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયવાળા નિપાતથી મંગળ શબ્દ સિદ્ધ કરવો.

અથવા વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં જેમ ઘટે તેમ યથાયોગ જોડીને મંગળ શબ્દ સિદ્ધ કરવો.

અથવા મને જે સંસારથી દૂર કરે તે મંગળ. ઇત્યાદિ મંગળ શબ્દના અનેક અર્થ શાસ્ત્રવશ થાય છે.)

શ્રી આવશ્યકનિર્યુક્તિની વ્યાખ્યામાં પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજાએ ‘મંગલ’ શબ્દની અર્થઘટના આ રીતે દર્શાવી છે.

(૧) મઙ્ગ્યતે હિતમનેન ઇતિ મઙ્ગલમ્, મઙ્ગ્યતે=અધિગમ્યતે સાધ્યતે ।

(૨) મઙ્ગ ઇતિ ધર્માભિધાનમ્ લા-આદાને, અસ્ય ધાતો મઙ્ગ ઉપપદે મઙ્ગં લાતિ ઇતિ મઙ્ગલમ્, ધર્મોપાદાનહેતુરિતિ ।

(૩) માં ગાલયતિ ભવાદ્ ઇતિ મઙ્ગલમ્, સંસારાદપનયતિ । (અર્થ—વિશેષાવશ્યક મુજબ)

પહેલા બે અર્થ વ્યુત્પત્તિને આશ્રયીને છે અંતિમ અર્થ નિરુક્તને આશ્રયીને છે.^૧

૧. વ્યાકરણ દ્વારા વ્યવસ્થાપિત પ્રકૃતિપ્રત્યયની પ્રક્રિયાથી મળતો અર્થ વ્યુત્પત્તિલભ્ય કહેવાય છે.

જે અર્થઘટનમાં પ્રકૃતિ પ્રત્યય ગૌણ હોય શબ્દઘટક અક્ષરોનો અર્થ પ્રધાન હોય તે નિરુક્ત કહેવાય.

પ્રવૃત્તિનિમિત્તના આધારે ન્યાયકોશમાં 'મંગલ' શબ્દના મુખ્ય પાંચ અર્થ દર્શાવ્યા છે.

- (૧) વિઘ્નધ્વંસદ્વારકાર્થસમાપ્તિફલકં કર્મ । આ અર્થ પ્રાચીન મત પ્રમાણે છે.
- (૨) વિઘ્નોત્સારણાસાધારણં કારણમ્ । આ અર્થ નવ્ય મત મુજબ છે.
- (૩) વિશેષતાદિસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રારિપ્સિતવિઘ્નધ્વંસત્વાવચ્છિન્નકારણતાવત્ । આ અર્થ નવ્યમતના લક્ષણનો જ વિસ્તાર છે.
- (૪) અર્ગહિતાભીષ્ટાવાપ્તિઃ । આ અર્થ યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે છે.
- (૫) પ્રશસ્તાચરણમ્ । આ અર્થ ધર્મ પ્રમાણે છે. (ન્યાયકોશ પૃ. ૬૩૬)

પ્રવૃત્તિનિમિત્તના આધારે જ લક્ષણની પ્રવૃત્તિ થતી હોય છે. પ્રાચીન મત પ્રમાણે મંગલનાં લક્ષણ ત્રણ છે.

- (૧) આચાર્ય ઉદયને કિરણાવલીમાં જણાવેલું લક્ષણ છે—

પ્રતિબન્ધકાન્યસ્ય સતઃ પ્રારિપ્સિતપ્રતિબન્ધકદુરિતનિવૃત્ત્યસાધારણકારણત્વમ્ ।

જે પ્રતિબંધકથી ભિન્ન હોય અને પ્રારંભ કરવાની ઈચ્છાનો વિષય બનેલા ગ્રંથાદિના પ્રતિબંધક દુરિતની નિવૃત્તિનું અસાધારણ કારણ હોય તે મંગલ.

- (૨) ન્યાય-સિદ્ધાંત-ટીપિકામાં આ પ્રમાણે છે—

વિઘ્નોત્સારણાસાધારણકારણત્વે સતિ સાધ્યત્વમ્ ।

વિઘ્ન દૂર કરવાનું અસાધારણ કારણ હોય અને સાધ્ય હોય તે મંગલ.

- (૩) તત્ત્વચિંતામણિમાં ઉપા. ગંગેશે પૂર્વપક્ષ તરીકે જણાવેલું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે—

મઙ્ગલત્વં નિર્વિઘ્નમારબ્ધં પરિસમાપ્યતામ્ ।

આરબ્ધ કર્મ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થાય એવી ઈચ્છાથી જેનું વેદ દ્વારા વિધાન થયું હોય તે મંગલ.

નવીનોના મતે વિઘ્નધ્વંસાસાધારણકારણમ્ મઙ્ગલમ્ આ મંગલનું લક્ષણ છે.

(તદર્થશ્ચ સમાપ્તિપ્રતિબન્ધકદુરિતવિશેષો વિઘ્નઃ, તસ્ય ઉત્સારણં = નાશઃ તદસાધારણં કારણં મઙ્ગલપદવાચ્યમ્ (ન્યા૦ કો૦))

શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયની સ્યાદ્વાદકલ્પલતા-ટીકામાં પૂ. ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ મંગલનું પરિષ્કૃત લક્ષણ આ પ્રમાણે જણાવે છે.

પ્રારિપ્સિતપ્રતિબન્ધકદુરિતનિવૃત્ત્યસાધારણકારણં મઙ્ગલમ્ ।

હિ તલ્લક્ષણં પરૈર્ગીયતે, તત્ર ચાસ્માભિર્લાઘવાત્ 'પ્રારિપ્સિતપ્રતિબન્ધક' ।

હિ વિશેષણં ત્યજ્યતે । પ્રાયશ્ચિત્તાદીનામપિ મઙ્ગલત્વાત્,.... સ્વાધ્યાયાદેરપિ મઙ્ગલત્વાવિરોધાત્ ।

જૈન મત મુજબ પ્રાયશ્ચિત્ત અને સ્વાધ્યાય પણ લક્ષ્ય જ છે. તેથી મંગલના લક્ષણમાં દુરિતનાં વિશેષણ તરીકે 'પ્રારિપ્સિત-પ્રતિબંધક' એવા વિશેષણની જરૂર નથી.

મંગલના પ્રકાર :

શાસ્ત્રના આરંભમાં મંગલ ત્રણ રીતે થાય છે તેથી મંગલના ત્રણ પ્રકાર છે.^૧

- (૧) આશીર્વાદાત્મક—જેમાં આશીર્વાદ આપવા અથવા લેવામાં આવે.
- (૨) નમસ્કારાત્મક—ઈષ્ટ દેવતાની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચક વ્યાપાર નમસ્કાર છે. જેમાં ઈષ્ટદેવ વિ.ને નમસ્કાર કરવામાં આવે.
- (૩) વસ્તુનિર્દેશાત્મક—જેમાં પુણ્યજનક કે પુણ્યસૂચક શબ્દો હોય. જેમાં પુણ્યકર્તાની સ્તુતિ હોય.

ક્રમશઃ ત્રણેના ઉદાહરણ પ્રસ્તુત છે.

આશીર્વાદાત્મક : પાર્શ્વનાથઃ શ્રિયેઽસ્તુ વઃ । (ત્રિષષ્ટી પર્વ-૧)

નમસ્કારાત્મક : ઋષભસ્વામિનં સ્તુમઃ । (ત્રિષષ્ટી પર્વ-૧)

વસ્તુનિર્દેશાત્મક : સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ । (તત્ત્વાર્થ સૂત્રમ્ ૧.૧) અથવા
સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધં યો જ્ઞાનં વિરતિમેવ ચાપ્નોતિ ।

દુઃખનિમિત્તમપીદં તેન સુલબ્ધં ભવતિ જન્મ ॥ (તત્ત્વાર્થ-કારિકા)

વાદ-વ્યાખ્યા :

દાર્શનિક જગતમાં ‘વાદ’ શબ્દ પ્રચલિત છે. ઉચ્ચાર અર્થ ધરાવતા ‘વદ્’ ધાતુને ભાવ અર્થમાં ‘ઘઙ્’ પ્રત્યયનું વિધાન થઈને વાદ શબ્દ બને છે. ‘ઉચ્ચાર કરવો કે બોલવું’—વાદ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ છે. પરિભાષા, શબ્દના વ્યુત્પત્ત્યર્થને સંકુચિત કરે છે અને તેના મૂળ અર્થથી અબાધિત એવા ચોક્કસ અર્થમાં શબ્દની શક્તિને સ્થિર કરે છે. આમ, વાદ શબ્દનો પારિભાષિક અર્થ આવો થશે—‘ચોક્કસ સંયોગોમાં, ચોક્કસ શબ્દ, ચોક્કસ રીતે, ચોક્કસ વિધિથી ઉચ્ચારવા.’

ગૌતમીય ન્યાયસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના બીજા આક્ષિપ્તમાં વાદની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે દર્શાવી છે.

‘પ્રમાણતર્કસાધનોપાલમ્ભઃ સિદ્ધાન્તાવિરુદ્ધઃ પચ્ચાવયવોપપન્નઃ પક્ષપ્રતિપક્ષપરિગ્રહો વાદઃ ॥’

(અર્થ : જેમાં પ્રમાણ અને તર્ક દ્વારા સ્વપક્ષની સ્થાપના અને વિપક્ષનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે, જેમાં પંચાવયવ વાક્યની સ્થાપનાપૂર્વક પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ સિદ્ધાંતથી અવિરુદ્ધ ચર્ચા કરે છે તે ‘વાદ’.)

૧. મઙ્ગલં ચ ત્રિવિધમ્ । તદુક્તમ્ -

આશીર્વાદ-નમસ્કાર-વસ્તુનિર્દેશભેદતઃ ।

મઙ્ગલં ત્રિવિધં પ્રોક્તં શાસ્ત્રાદીનાં મુખાદિષુ ॥

અત્ર વસ્તુનિર્દેશશ્ચ પુણ્યજનકશબ્દનિબન્ધઃ, પુણ્યકૃત્સ્તુતિ-પ્રતિપાદક-શબ્દો વા । (સિદ્ધાંત-ચન્દ્રોદયઃ—
કૃષ્ણધૂર્જટિઃ)

એક વિષય પર સઘન અને ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરવા માટે પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષમાં વહેંચાઈ જઈને બે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિ-સમૂહો જે વાર્તાલાપ કરે તેને 'વાદ' કહેવાય. વાદ માટે ઋષિ ગૌતમે ત્રણ શરતો દર્શાવી છે.

- (૧) વાદમાં ચર્ચા પ્રમાણ અને તર્કના આધારે થવી જોઈએ.
- (૨) ચર્ચા સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ હોવી જોઈએ નહીં.
- (૩) ચર્ચામાં પક્ષની સ્થાપના પંચાવયવ-વાક્યપૂર્વક થવી જોઈએ.

વાદ, સિદ્ધાંત નિર્ણયની તંદુરસ્ત પ્રક્રિયા છે. વાદમાં જય-પરાજય તદ્દન ગૌણ છે. ઉપર કહેલાં નિયમોનો ભંગ કરીને થતી ચર્ચા 'વાદ'નું બહુમાન મેળવી શકતી નથી. તેને જલ્પ-વિતંડા કે છલ કહેવાય છે. ન્યાયસૂત્રમાં તેમનું પણ વર્ણન છે.

આમ, સિદ્ધાંત નિર્ણય માટે વાદની ઉપયોગિતા સ્વયંસિદ્ધ છે. માટે જ દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં વાદને માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત છે. 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક'માં આચાર્યશ્રી 'વાદી' દેવસૂરિજી મહારાજએ એક પરિચ્છેદ વાદના સ્વરૂપનિર્ણય માટે રોક્યો છે. વાદની વ્યાખ્યા, વાદી-પ્રતિવાદી-સભ્ય-સભાપતિ રૂપ વાદના ચાર અંગ, તેમની ફરજ, વાદનું ફળ જેવા વિષયોને વિશદતાથી દર્શાવ્યા છે. તેમણે કરેલી વાદની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે.

વિરુદ્ધયોર્ધર્મયોરેકધર્મવ્યવચ્છેદેન સ્વીકૃતતદન્યધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થ સાધનદૂષણવદનં વાદઃ ॥
(પ્રમાનયન્તત્ત્વાં ૮-૧)

બે વિરુદ્ધ ધર્મમાંથી એક ધર્મની સત્યતા સાબિત કરવા માટે, સ્વાભિપ્રેત ધર્મથી ભિન્ન ધર્મનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે, સ્વપક્ષસાધક અને પરપક્ષદૂષક વચનોનો પ્રયોગ વાદ તરીકે ઓળખાય છે.

અહીં વાદના બે હેતુ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જયની ઈચ્છા અને તત્ત્વનિર્ણયની ઈચ્છા. તત્ત્વનો નિર્ણય વાદનું ફળ છે. આથી તત્ત્વનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી અથવા જ્યાં સુધી તત્ત્વની સ્ફુરણા થતી રહે ત્યાં સુધી વાદ ચાલે છે. જયની ઈચ્છાથી થતા વાદ કરતા તત્ત્વનિર્ણય માટે થતો વાદ શ્રેષ્ઠ હોય છે.

તત્ત્વનિર્ણય માટે મુખ દ્વારા ઉચ્ચરિત શબ્દચર્ચા જેમ વાદ કહેવાય છે તેમ લિખિત શબ્દચર્ચા પણ વાદ કહેવાય છે. જેમાં કોઈ એક વિષયનો તત્ત્વનિર્ણય કરવાના હેતુથી ચર્ચા થઈ હોય તે વાદગ્રંથ કહેવાય છે. પ્રાચીન સમયમાં મૌખિકવાદ થતા. નવ્યન્યાયનો ઉદય થયા પછી વાદગ્રંથોનું પ્રચલન વધ્યું. નવ્યન્યાયના પ્રવર્તક ઉપા. ગંગેશનો 'તત્ત્વચિંતામણિ' અનેક વાદોનો સંગ્રહ ગ્રંથ છે. ગદાધરના શક્તિવાદ, આખ્યાતવાદ, વ્યુત્પત્તિવાદ પ્રસિદ્ધ છે. ઉપા.શ્રી યશોવિ.મ. એ પણ અનેક વાદગ્રંથો રચ્યા છે. 'વાદવારિધિ' આવા જ વાદોનો સંગ્રહ છે.

મંગલવાદનું વિષયવસ્તુ :

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મંગલ વિષે વાદનો પ્રારંભ કોણે કર્યો. ક્યા ગ્રંથથી થયો ? કઈ શતાબ્દીમાં થયો ? એ સંશોધનનો વિષય છે. અહીં પ્રધાનપણે તત્ત્વચિંતામણિના આધારે

મંગલવાદનો વિષય સમજીશું.

પૂર્વે કહ્યું તેમ 'મઙ્ગલં સફલં ન વા' અને 'મઙ્ગલં સમાપ્તિફલકં અન્યફલં વા' આ બે વિપ્રતિપત્તિઓ મંગલવાદનું મૂળ છે. પ્રથમ વિપ્રતિપત્તિનો પૂર્વપક્ષ નાસ્તિક છે, ઉત્તરપક્ષ નૈયાયિક છે. દ્વિતીય વિપ્રતિપત્તિનો પૂર્વપક્ષ પ્રાચીન નૈયાયિક છે, ઉત્તરપક્ષ નવ્ય નૈયાયિક છે. આમ, મંગલવાદમાં ત્રણ સ્તરે ચર્ચા થાય છે.

પ્રાચીન નૈયાયિકોના મતે—મંગલ નિર્વિઘ્ન ગ્રંથ સમાપ્તિ માટે કરાય છે. મંગલ કારણ છે, સમાપ્તિ તેનું કાર્ય છે. આથી જ ગ્રંથની શરૂઆતમાં મંગલ કરવું આવશ્યક છે.

નાસ્તિકો મંગલ અને સમાપ્તિના કાર્યકારણ ભાવમાં જોવા મળતા વ્યભિચારની દલીલ આગળ કરીને મંગલાચરણની નિરર્થકતા સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. મંગલની કારણતા પ્રમાણ સિદ્ધ નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ કે શ્રુતિ ત્રણમાંથી એક પણ પ્રમાણ મંગલની કારણતાને સિદ્ધ કરતું નથી. નાસ્તિકની આ દલીલ સામે નૈયાયિકો બે અનુમાન રજૂ કરે છે. વેદમાં મંગલનું વિધાન સાક્ષાત્ જોવા મળતું નથી છતાં શિષ્ટોના આચાર દ્વારા શ્રુતિનું અનુમાન કરી શકાય છે. શિષ્ટાચાર દ્વારા અનુમાનિત શ્રુતિ મંગલની સફળતા સિદ્ધ કરે છે. સમાપ્તિ સિવાય મંગળનું કોઈ ફળ નથી માટે મંગળ અને સમાપ્તિ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થાય છે.

મઙ્ગલં સફલમ્ અવિગીતશિષ્ટાચારવિષયત્વાત્ ।

મઙ્ગલં સમાપ્તિફલકમ્ સમાપ્ત્યન્યાફલકત્વે સતિ સફલત્વાત્ ॥

આ બે અનુમાન દ્વારા મંગળની સફળતા અને સમાપ્તિફળજનકતા પ્રમાણસિદ્ધ છે. તેથી જ મંગળ અને સમાપ્તિ વચ્ચેના કાર્યકારણભાવમાં જોવા મળતા વ્યભિચારનું નિરાકરણ વિઘ્નભૂયસ્ત્વ અને જન્માન્તરીય મંગલની કલ્પનાથી કરવું જોઈએ.

પ્રાચીન મત પ્રમાણે મંગલ અને સમાપ્તિ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ કંઈક અલગ પ્રકારનો છે.^૧ મંગલ સમાપ્તિનું મુખ્ય કારણ નથી, ગૌણ કારણ છે. સમાપ્તિનું મુખ્ય કારણ તો ગ્રંથ છે.

૧. પ્રાચીનો સમાપ્તિને મંગલનું કારણ માને છે. કાર્ય-કારણભાવની સંગતિ કરવા કાર્ય અને કારણ એક અધિકરણમાં રહેતા હોય તે જરૂરી છે. ચરમવર્ણધ્વંસરૂપ સમાપ્તિ આકાશાદિમાં અથવા ગ્રંથમાં રહે છે જ્યારે મંગલ ગ્રંથકર્તા કરે છે. મંગલ અને સમાપ્તિના એકાધિકરણવૃત્તિવની સંગતિ અનેક રીતે કરવામાં આવી છે.

(૧) ગ્રંથકર્તાને સમાપ્તિનું ઉત્પત્તિ સ્થળ માનીએ તો સ્વ-પ્રતિયોગિ-ચરમવર્ણાનુકૂલ-કૃતિમત્ત્વ સંબંધથી સમાપ્તિ ગ્રંથકર્તામાં રહે છે. સ્વ = ચરમવર્ણધ્વંસ તેનો પ્રતિયોગી ચરમવર્ણ, તેને ઉત્પન્ન કરતી કૃતિ ગ્રંથકર્તામાં છે. તે જ રીતે મંગલ પણ સ્વાનુકૂલ કૃતિમત્ત્વ સંબંધથી ગ્રંથકર્તામાં છે. સ્વ = મંગલ.

(૨) ગ્રંથકર્તાના શરીરને સમાપ્તિનું ઉત્પત્તિ સ્થળ માનીને પણ આ સંગતિ થઈ શકે છે. સમાપ્તિ સ્વપ્રતિયોગિ-ચરમવર્ણાનુકૂલ-કૃત્યવચ્છેદકતા સંબંધથી ગ્રંથકર્તાના શરીરમાં રહે છે. કૃતિ આત્માનો ગુણ છે. શરીર આત્માનું અવચ્છેદક છે. શરીરાવચ્છિન્ન આત્મામાં જ કૃતિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. મંગલ સ્વાનુકૂલકૃતિ સમાનાધિકરણાદૃષ્ટજન્યત્વ સંબંધથી ગ્રંથકર્તાના શરીરમાં રહે છે. સ્વ = મંગલ તેને અનુકૂળ કૃતિનું સમાનાધિકરણ છે મંગલકર્તાનું અદૃષ્ટ, કૃતિ અને શરીરોત્પાદક અદૃષ્ટ ગ્રંથકર્તા (મંગલકર્તા)ના આત્મામાં રહે છે. આ અદૃષ્ટથી જન્ય ગ્રંથકર્તાનું શરીર છે.

(૩) ગ્રંથને એટલે કે ચરમવર્ણને સમાપ્તિનું ઉત્પત્તિસ્થળ માનીને પણ આ સંગતિ થઈ શકે છે. સમાપ્તિ

ચરમવર્ણધ્વંસને સમાપ્તિ કહેવાય છે. પ્રતિયોગિવિધયા વર્ણસમૂહાત્મક ગ્રંથ સમાપ્તિનું મુખ્ય કારણ છે. મુખ્ય કારણ વ્યાપાર દ્વારા જ કાર્યોત્પત્તિ કરે છે. દંડ, ભ્રમણ દ્વારા ઘટ ઉત્પન્ન કરે છે. મંગલ, વિઘ્નધ્વંસ દ્વારા સમાપ્તિનું કારણ બને છે. આમ ગ્રંથ મુખ્ય કારણ છે અને વિઘ્નધ્વંસ વ્યાપાર છે. વિઘ્ન સમાપ્તિમાં પ્રતિબંધ ઊભો કરે છે. મંગલ વિઘ્નને દૂર કરવા દ્વારા મુખ્ય કારણભૂત ગ્રંથને ઉપકારક બને છે તેથી ગૌણ કારણ છે.

મીમાંસાની પરિભાષામાં મુખ્ય કારણને પ્રધાન અને પ્રધાનના ઉપકારક કારણને 'અંગ' કહેવાય છે. સમાપ્તિરૂપ કાર્યમાં ગ્રંથ પ્રધાન છે. મંગલ અંગ છે. અંગને સ્વતંત્ર ફળ હોતું નથી પ્રધાનના ફળને સંપાદિત કરવામાં સહાયક બનવું અંગનું પ્રયોજન છે. આચાર્ય ઉદયને આ પ્રકારની કાર્યકારણવ્યવસ્થા સ્થિર કરી છે.

નવીનોના મત પ્રમાણે મંગલ ન તો પ્રધાન કારણ છે ન તો અંગ છે. પ્રયાજ અંગ બનીને પ્રધાન જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે યાગને ઉપકાર કરે છે અને અદૃષ્ટ દ્વારા સ્વર્ગાદિ ફળ મળે છે, તે રીતે મંગલ અંગ બનીને પ્રધાન-ગ્રંથને ઉપકારક થઈ વિઘ્નધ્વંસ દ્વારા સમાપ્તિનું કારણ નથી. મંગલની કારણતા પાપધ્વંસમાં પ્રાયશ્ચિત્તની કારણતા જેવી છે. સમાપ્તિ, કર્તાની બુદ્ધિપ્રતિભા વગેરેને કારણે જ થાય છે.

સંક્ષેપમાં મંગલવાદનું વિષયવસ્તુ આ છે.

ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી કૃત મંગલવાદ

વાદગ્રંથોમાં પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષરૂપે મુખ્ય વિષયની ચર્ચા થાય છે. સાથે જ અનેક પ્રસંગાગત વિષયોની ચર્ચા પણ થતી રહે છે. ઉપાધ્યાયજી શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી કૃત મંગલવાદનું અવગાહન કરવાથી આ વિષયનો ખ્યાલ આવશે. મંગલ વિષે ચાર બાબતોની ચર્ચા આ વાદમાં થઈ છે.

- (૧) નાસ્તિકોનો પૂર્વપક્ષ
- (૨) પ્રાચીન નૈયાયિકોનો પક્ષ
- (૩) નવ્ય નૈયાયિકોનો પક્ષ
- (૪) મંગલ અને તેના નમસ્કારત્વ વિ. ભેદોનું નિર્વચન.

ગ્રંથકારે પ્રારંભમાં મંગલ ક્યું છે. મંગલવાદનો પ્રારંભ ઉદયનનો મત ટાંકીને કર્યો છે. પ્રાચીનો મંગલને અંગભૂત કારણ માને છે તેથી અંગત્વનો પરિષ્કાર કર્યો છે.

ચરમ-વર્ણનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતા સંબંધથી ચરમવર્ણમાં છે અને મંગલ સ્વ-સમાન-કર્તૃકત્વ સંબંધથી ચરમવર્ણમાં છે. મંગલ અને ચરમવર્ણના કર્તા એક જ છે.

(આધાર-શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય-સ્યાદ્વાદકલ્પલતા ટીકા
હિંદી અનુવાદ - શ્રી બદરીનાથ શુક્લ.)

‘મીમાંસા સૂત્ર અનુસાર ‘ફલવત્સન્નિધૌ અફલં તદ્વજ્ઞમ્’ આ અંગની વ્યાખ્યા છે. તેના આધારે યાગ વગેરે પ્રધાન કારણના ઉપકારક કારણને ‘અંગ’ કહેવાય છે. મીમાંસા દર્શનમાં અંગભૂત કારણો વિષે પર્યાપ્ત વિચાર થયો છે. મંગલવાદમાં અંગના લક્ષણનું પદકૃત્ય કરતા ‘અધિકારરૂપકામના-વિષય-પ્રધાનતત્ફલાતિરિક્ત-ફલાજનકત્વમ્ અજ્ઞત્વમ્’ આ લક્ષણ દર્શાવ્યું છે. તત્ત્વચિંતામણિની રહસ્ય ટીકામાં અંગત્વનું લક્ષણ આ શબ્દો જોવા મળે છે તદીયમુખ્ય-ફલજનકજનકત્વે સતિ તદીયમુખ્યફલાજનકત્વમ્ (જુઓ-મંગલવાદ તત્ત્વચિંતામણિ-માથુરી)

મંગલમાં અંગત્વની સંગતિ કર્યા બાદ મંગલ અને સમાપ્તિના કાર્ય-કારણભાવ અંગે અલગ અલગ મતો રજૂ કર્યા છે. જે પ્રમાણે છે

	મત	અંગ	પ્રધાન	દ્વાર	ફળ
૧.	ઉદયન (પ્રાચીન)	મંગલ	ગ્રંથ	વિઘ્નધ્વંસ	સમાપ્તિ
૨.	મીમાંસક	—	મંગલ	અદૃષ્ટા (અપૂર્વ)	સમાપ્તિ
૩.	મીમાંસક-એકદેશી	—	મંગલ	વિઘ્નસંસર્ગાભાવ	સમાપ્તિ
૪.	અન્ય	—	મંગલ	—	વિઘ્નપ્રાગભાવ
૫.	ઉપા.ગંગેશ (નવ્ય)	—	મંગલ	—	વિઘ્નધ્વંસ

મંગલવાદમાં ઉપાધ્યાયશ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી ગણિએ ‘વિઘ્નધ્વંસ જ મંગળનું ફળ છે’ એ નવ્યમત પ્રત્યેનો પોતાનો પક્ષપાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે, અને મંગલવાદની ચર્ચાનો મૂલતઃ પ્રારંભ કર્યો છે. સર્વપ્રથમ પૂર્વપક્ષ તરીકે નાસ્તિકોએ મંગળની નિષ્ફળતા સ્થાપિત કરવા આપેલી દલીલોની રજૂઆત છે. ઉત્તરપક્ષમાં પ્રાચીન નૈયાયિકો છે.

નાસ્તિકોનો મુખ્ય આધાર મંગલ અને સમાપ્તિના કાર્યકારણભાવમાં દેખાતો વ્યભિચાર છે.

બે પદાર્થો વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ અન્વય અને વ્યતિરેક સહચારના જ્ઞાનથી થાય છે. અન્વયનો અર્થ છે—સદ્ભાવ અને વ્યતિરેકનો અર્થ છે—અભાવ. બે ભાવાત્મક વસ્તુઓના સદ્ભાવનો સહચાર જોઈને તેમની વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થાય છે. તેને અન્વયવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. બે અભાવોને જોઈને જે વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થાય તે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. ‘તત્ સત્ત્વે તત્સત્ત્વમ્’ અર્થાત્ ‘તદિતરસકલ-તત્કાર્યકારણ-સત્ત્વે તત્સત્ત્વે તત્કાર્યસત્ત્વમ્’ આ અન્વયવ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ છે. ‘તદભાવે તદભાવઃ’ અર્થાત્ કારણાભાવવ્યાપકકાર્યાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ છે. વ્યાપ્તિ બે પ્રકારની છે તેથી વ્યાપ્તિના વિરોધી વ્યભિચાર પણ બે પ્રકારના છે. અન્વયવ્યભિચાર એ વ્યતિરેકવ્યભિચાર. વ્યભિચારનું જ્ઞાન કારણતાના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરે છે.

૧. તત્પુનર્મુખ્યલક્ષણં યત્ ફલવત્ત્વં, તત્સન્નિધાવસંયુક્તં તદ્વજ્ઞં સ્યાત્|| મીમાંસાસૂત્રમ્- ૪|૪|૧૧|૩૪||

‘અનન્યથાસિદ્ધત્વે સતિ કાર્યનિયતપૂર્વવર્તિત્વમ્’ આ કારણતાનું લક્ષણ છે. અન્વય વ્યભિચારનું જ્ઞાન કારણતાના અનન્યથાસિદ્ધત્વ જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરે છે. એટલે કે અન્વયવ્યભિચારનું જ્ઞાન વિવક્ષિત કારણને અન્યથાસિદ્ધ સાબિત કરે છે. વ્યતિરેક વ્યભિચારનું જ્ઞાન ‘કાર્યનિયતપૂર્વવર્તિતા’ અંશનો વિરોધ કરે છે.

આમ, અન્વય વ્યભિચાર કે વ્યતિરેક વ્યભિચાર સાક્ષાત્ અથવા તો વ્યાપ્તિના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરવા દ્વારા કારણતાનો વિરોધ કરે છે. આચાર્ય શ્રી બદરીનાથ શુક્લજીએ સ્યાદ્વાદકલ્પલતાના હિંદી અનુવાદની ટિપ્પણીમાં આ વાત વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરી છે (જુઓ શાસ્ત્રવાતસિમુચ્ય સ્યાદ્વાદકલ્પલતા હિંદી વિવેચન ભાગ-૧ પૃષ્ઠ ૧૦૩ ૧૩, પ્રકા. દિવ્યદર્શન કાર્યાલય)

‘મંગલ અને સમાપ્તિ વચ્ચેનો કાર્યકારણભાવ અન્વય અને વ્યતિરેક બંને વ્યભિચારથી દૂષિત છે’ આ નાસ્તિકોની પ્રથમ અને મુખ્ય દલીલ છે. લીલાવતીમાં મંગલ છે છતાં સમાપ્તિ નથી. કાદંબરીમાં મંગલ નથી છતાં સમાપ્તિ છે. લીલાવતીમાં મંગલ અન્યથાસિદ્ધ સાબિત થયું અને કાદંબરીમાં તેની નિયતપૂર્વવર્તિતા ન રહી.

ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી ગણિએ નાસ્તિકોની વ્યભિચારની દલીલનું ખંડન કરતી વખતે કારણતા, વ્યભિચાર અને તેની પ્રતિબંધકતા અંગે પર્યાપ્ત મીમાંસા કરી છે. આવી મીમાંસા અને તે દ્વારા તારવવામાં આવતા નિયમોનો પરિચય વાદગ્રંથોમાં વિશેષતઃ જોવા મળે છે. મંગલવાદમાં કરવામાં આવેલી મીમાંસા દ્વારા વ્યક્ત થતા તારણો પર દષ્ટિપાત કરીએ.

- (૧) ‘અન્વયવ્યભિચાર કારણતાનો પ્રતિબંધક નથી બનતો. લૌકિક સ્થળે આ નિયમ સાચો હોય તો પણ વૈદિક સ્થળે સાચો નથી. લૌકિક સ્થળે અન્વય વ્યભિચાર અવશ્ય કારણતાનો પ્રતિબંધ કરે. વૈદિક સ્થળે અન્વય વ્યભિચારની પ્રતિબંધકતા પ્રધાન કારણમાં હોય, અંગભૂત કારણમાં નહીં.
- (૨) વ્યવહિત કારણની કલ્પના દ્વારા વ્યભિચારનો ઉદ્ધાર કરવો યોગ્ય નથી.
- (૩) વ્યતિરેક વ્યભિચારનો નિશ્ચય કારણતાનો પ્રતિબંધક છે, વ્યતિરેક વ્યભિચારનો સંશય કારણતાના ગ્રહને અનુકૂળ છે.
- (૪) જે સ્વરૂપે કારણતાનો ગ્રહ કરવો ઈષ્ટ હોય તેના વિરુદ્ધ સ્વરૂપે જ વ્યભિચાર પ્રતિબંધ કરે. પ્રાતિસ્વિક રૂપે કારણતાનો ગ્રહ થતો હોય ત્યાં અનુગતરૂપે વ્યભિચારનો ગ્રહ પ્રતિબંધક બની શકે નહીં.

વ્યભિચારને કારણે સમાપ્તિ માત્ર પ્રત્યે મંગલ કારણ નથી એ નાસ્તિક પક્ષ તરફથી રજૂ થયેલી પ્રથમ દલીલ છે. બીજી દલીલ એ છે કે મંગલને સમાપ્તિવિશેષનું કારણ માની લેવાથી વ્યભિચારથી બચી શકાય છે પણ એ માટે સમાપ્તિની કાર્યતાનું નિર્વચન થવું જોઈએ તે પણ શક્ય નથી. આ પ્રસંગે ગ્રંથકર્તાએ સમાપ્તિની વ્યાખ્યા દર્શાવી છે. સમાપ્તિત્વ જાતિ નથી પણ સખંડ ઉપાધિ સ્વરૂપ છે. તેનાં પણ વિવિધ નિર્વચન દર્શાવ્યા છે. આખરે કાર્યતાવચ્છેદક તરીકે

સમાપ્તિત્વ ગૃહીત થઈ શકતું નથી એ નાસ્તિક પક્ષની બીજી દલીલ પુષ્ટ કરી છે. નાસ્તિકો તરફથી દર્શાવવામાં આવેલી ત્રીજી દલીલ એ છે કે—મંગલ જો મંગલત્વેન કારણ હોય તો એક મંગલથી જ ઘણા વિઘ્નોનો નાશ થઈ શકશે. આ દલીલનો આધાર છે. કારણતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન યત્કિચિત્ કારણ પણ કાર્ય ઉત્પત્તિ કરી શકે છે. તેથી એક જ મંગલ હજાર વિઘ્નોનો નાશ કરી શકશે. ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મ.એ સ્યાદ્વાદકલ્પલતાના મંગલવાદમાં આ દલીલને સ્થાન આપ્યું છે.

નાસ્તિક તરફથી મંગલના વિરોધમાં રજૂ થયેલી આ દલીલોનો પ્રાચીન નૈયાયિકોએ કરેલો પ્રતીકાર ક્રમશઃ રજૂ કર્યો છે. જેનો સાર આ છે કે—શિષ્ટાચાર દ્વારા અનુમિત શ્રુતિ મંગલાચરણનું પ્રમાણ છે. (મઙ્ગલં સફલમ્ અવિગીતશિષ્ટાચારવિષયત્વાત) શ્રુતિ જેમ યાગને સ્વર્ગના કારણ તરીકે જણાવે છે તેમ મંગલને સમાપ્તિના કારણ તરીકે જણાવે છે ‘શ્રુતિ દ્વારા વ્યભિચરિત કારણતાનો બોધ થઈ શકે નહીં’ આ શંકા અસ્થાને છે. કારણ કે શ્રુતિબોધિત યાગની કારણતામાં પણ વ્યભિચાર છે જ. ગંગાસ્નાનથી મળતાં સ્વર્ગમાં યાગ કારણ નથી. યાગને સ્વર્ગવિશેષનું કારણ માની આ વ્યભિચાર દૂર કરવામાં આવે છે તેમ મંગલને પણ સમાપ્તિવિશેષનું જ કારણ માનવું જોઈએ. સમાપ્તિકામો મઙ્ગલમાચરેદ્ ઇત્યાદિ શ્રુતિજન્યશાબ્દબોધોપસ્થિત સાધ્યત્વ તરીકે સમાપ્તિત્વનું નિર્વચન થઈ શકે છે. એક મંગલથી અનેક વિઘ્નનાશની આપત્તિ પણ પ્રાચીન મતમાં નથી. વિઘ્નધ્વંસ પ્રત્યેકાભાવત્વેન કારણ છે. એક મંગળથી કેટલાક વિઘ્નોનો નાશ થયો હોય તો પણ અન્ય વિઘ્નોનો ભાવ અને અભાવ સંભવી શકે છે.

આમ, પ્રાચીનોના મતનું સ્થાપન કર્યા પછી તત્ત્વચિંતામણિકાર ગંગેશના નવ્ય મતનું સમર્થન કર્યું છે. નવીનોનો મત અત્યંત સંક્ષેપમાં જ જણાવ્યો છે. નવ્યો લાઘવની મુખ્ય દલીલ આગળ કરી વિઘ્નધ્વંસને જ મંગળનું ફળ દર્શાવે છે. મંગળના કાર્ય તરીકે વિઘ્નધ્વંસ માનવો આવશ્યક છે માટે લાઘવથી તેને જ ફળ માની લેવું જોઈએ. મંગલની કારણતા માટે શિષ્ટાચાર દ્વારા શ્રુતિનું અનુમાન થાય છે. શ્રુતિ સમાપ્તિ જ ફળ છે તેવું દર્શાવતી નથી. અનુમાનનો આધાર શિષ્ટાચાર છે. આચારની પાછળ કામના છે. એ કામના સમાપ્તિની જ હોય તેવું જરૂરી નથી. આથી જેમાં કલ્પનાકૃત લાઘવ હોય તેને જ ફળ માનવું જોઈએ. જે વિઘ્નધ્વંસને ફળ માનવામાં છે.

કેટલાક વિદ્વાનોએ મંગળના કાર્ય તરીકે વિઘ્નપ્રાગભાવની પસંદગી કરી છે. મંગલ વિઘ્નના કારણોનો નાશ કરવા દ્વારા વિઘ્નના પ્રાગભાવને ટકાવી રાખે છે. (તી. વિઘ્નકારણ વિનાશદ્વારા પ્રાગભાવસ્ય સાધ્યત્વમ્... તંચિં મંગલવાદ) ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી ગણિએ વિઘ્નકારણ નાશને દ્વાર માનવામાં ગૌરવ છે એ દલીલ આપી આ મતનું ખંડન કર્યું છે. ઉપા. શ્રીયશોવિજયજી ગણિએ પ્રાગભાવ અસાધ્ય છે. એ દલીલ આપી પ્રાગભાવ પરિપાલન-ફળવાદીનું ખંડન કર્યું છે. ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મ. એ શિષ્ટાચાર-પરિપાલનને મંગળનું ફળ માનતા મતનું પણ ખંડન કર્યું છે.

નવ્ય મતના સ્થાપન બાદ તત્ત્વચિંતામણિકારે મંગળનું નિર્વચન કર્યું છે. શિષ્ટાચાર દ્વારા ‘મંગલમાચરેદ્’ એ પ્રકારની સામાન્યથી મંગળનું વિધાન કરતી શ્રુતિનું અનુમાન કરવામાં દોષ છે. તેથી ‘વિઘ્નધ્વંસકામો મંગલમાચરેદ્’ ઇત્યાદ્યાકારક પ્રત્યેક વિધિની કલ્પના કરવામાં આવે છે

આ રીતે પ્રત્યેક રૂપે વેદવિહિત દેવતા-સ્તુતિ-નમસ્કાર વગેરેમાં શિષ્ટો મંગલ તરીકે વ્યવહાર કરે છે. તત્ત્વચિંતામણિકારના મતે ગંગાસ્નાન વગેરે ગ્રંથરચનામાં અનુપયોગી વિધાનો મંગલરૂપ નથી. તેમની મંગલરૂપતા અન્ય પ્રકારની છે. પ્રસ્તુતગ્રંથસમાપ્તિબાધકવિઘ્નનિવર્તકત્વેન નથી માટે તે ગ્રંથારંભે મંગલરૂપ નથી.

ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી ગણિ એ મંગલનું નિર્વચન તત્ત્વચિંતામણિના આધારે જ કર્યું છે.

મંગલત્વ જાતિ નથી. કેમ કે અનુગત નથી. મંગલત્વને જાતિ માનવામાં સાંકર્ય દોષ જણાય છે. અહીં તેમણે જાતિ સાંકર્યને દોષ માનવો કે નહીં ? સાંકર્યની આપાદકતા કેવા પ્રકારની છે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી સાંકર્યને દોષ માનનારા પક્ષનું સમર્થન કર્યું છે.

‘પ્રતિબન્ધકાન્યસ્ય સતઃ પ્રારીક્ષિતપ્રતિબન્ધકનિવૃત્ત્યસાધારણકારણત્વમેવ મઙ્ગલત્વમ્’ આ નિર્વચનને ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી ગણિએ નૈયાયિક વતી ઉપસ્થિત કર્યું છે. ઉપા. શ્રી યશોવિજયજીમ. એ જૈન મતનું સમર્થન કરતાં એમ જણાવ્યું છે કે—પ્રસ્તુત ગ્રંથના વિઘ્નોનાં નાશક ન હોય તેવા સ્વાધ્યાય વગેરે પણ મંગલ છે. પૂ. ઉપા. મ.નો ઇશારો સ્પષ્ટપણે તત્ત્વચિંતામણિકાર તરફ છે. પૂ. ઉપા. શ્રી યશોવિ.મ.એ માર્ગાનુસારી સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞાથી આ વિષય પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે. નમસ્કાર-સ્તુતિ વિ. કેવળ પ્રાતિસ્વિક રૂપે વિઘ્નનિવર્તક છે તેવું નથી. પણ તે તે ક્રિયાઓ દ્વારા અભિવ્યક્ત થતો ભાવ જ વિઘ્નનિવર્તક છે. ક્રિયા અને વિઘ્ન વચ્ચે પ્રતિબધ્યપ્રતિબંધક ભાવ નથી. ક્રિયાભિવ્યંગ્યભાવ અને વિઘ્ન વચ્ચે પ્રતિબધ્યપ્રતિબંધકભાવ છે. (ટી. નત્યાદ્યભિવ્યક્તભાવવિશેષસ્યૈવ નિશ્ચયતો દુરિતક્ષયહેતુત્વાત્)

ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી ગણિએ અંતમાં મંગલત્વના વ્યાપ્ય નમસ્કારત્વ વિ.નું નિર્વચન કરી વિષયની પૂર્ણાહુતિ કરી છે.

તત્ત્વચિંતામણિકાર ઉપા. ગંગેશે અંતમાં શિષ્ટની વ્યાખ્યા કરીને વિષય સમાપ્ત કર્યો છે.

ઉપા. શ્રી યશોવિ.મ. એ વિઘ્નધ્વંસ-વિઘ્નપ્રાગભાવપરિપાલન-સમાપ્તિપ્રચયગમન-શિષ્ટાચારપરિપાલન દરેકને મંગળના ફળ માનતાં એકદેશીય મતનું અન્ય મત દ્વારા થયેલું ખંડન રજૂ કર્યું છે. આ બાબતમાં મહાભાષ્યકારશ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનો મત પુષ્ટ કર્યો છે. સાથે સ્વરચિત સ્વતંત્ર કૃતિ રૂપ ‘મંગલવાદ’નો નિર્દેશ કર્યો છે.

હરિરામ તર્કવાગીશ રચિત મંગલવાદ

હરિરામ તર્કવાગીશ વિદ્વાન નૈયાયિક છે.

તેમણે અનેક વાદ ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમણે રચેલા પક્ષતાવાદનું વિસ્તૃત ખંડન પૂ. ઉપા. શ્રીયશોવિજયમ.નાં અષ્ટસહસ્ત્રીતાત્પર્યવિવરણમ્ માં જોવા મળે છે. તેમનો મંગલવાદ પ્રથમવાર પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે.

હરિરામ તર્કવાગીશે મંગલવાદના મુખ્ય વિષયની સાથે અનેક અવાંતર વિષયોની સરળ ભાષામાં છણાવટ કરી છે. તેમણે મંગલવાદમાં પ્રધાનપણે મંગલની કારણતા વિષે વિચારણા કરી છે. મંગલની સાર્થકતા સાધતા અનુમાનો અંગે અનેક તર્ક-વિતર્કની રજૂઆત પણ કરી છે.

પ્રારંભમાં જ તર્કવાગીશે સાધ્ય—સફળત્વની પરિભાષા કરી છે. આ અંગે રુચિદત્ત મિશ્રનો મત ટાંકી તેનું ખંડન કર્યું છે.

કેટલાંક વિદ્વાનો સફળત્વ ને બદલે વેદબોધિતકર્તવ્યતાકત્વને સાધ્ય માને છે. તેમના મતે અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. ‘મङ्गलं वेदबोधितकर्तव्यताकम् अलौकिकाविगीतशिष्टचार-विषयत्वात्, दर्शवद्’ વેદબોધિત કર્તવ્યતા સિદ્ધ થવાથી મંગળની સફળતા સ્વયમેવ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આ સંદર્ભમાં શશધરનો મત ટાંકીને તેની ઉપેક્ષા કરી છે.

ત્યાર બાદ દ્વારભૂત વિઘ્નધ્વંસ અને મંગલ વચ્ચેના કાર્યકારણભાવની ચર્ચા છે.

નવ્યોના મતની સ્થાપના પછી અદૃષ્ટ દ્વારા સમાપ્તિની કારણતા જણાવતા મતને રજૂ કર્યો છે. બીજા મંગલવાદ કરતા આ મતને તર્કવાગીશે વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે. મંગલત્વનું નિર્વચન, તેના ભેદ નમસ્કારત્વ, સ્તુતિત્વ વિ.નું નિર્વચન કરી વિષય પૂર્ણ કર્યો છે.

ગ્રંથનો અંતિમ પંક્તિઓ અપૂર્ણ રહી હોય તેમ જણાય છે.

આ સિવાય પણ અનેક મંગલવાદ હોવાની સંભાવના છે.

પ્રસ્તુત સંપાદન :-

મંગલવાદનો વિશદ બોધ થઈ શકે એ હેતુથી પ્રસ્તુત સંપાદનમાં નીચે મુજબની કૃતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(૧) **મંગલવાદ :-** કર્તા—ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચંદ્રજી ગણી.

આ કૃતિ પ્રથમવાર પ્રકાશિત થઈ રહી છે. આની એકમાત્ર પ્રત પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરા-ના હસ્તલિખિત ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. જૈન શાસ્ત્રપરંપરામાં નવ્યન્યાયનો પ્રવેશ ઉપા.શ્રી યશોવિજયજી મ. દ્વારા થયો એવી સામાન્ય ધારણા છે. આ ધારણાને નિર્મૂળ સાબિત કરતી વાસ્તવિકતા ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચંદ્ર ગણિજીની આ કૃતિ છે. અલબત્ત, ઉપા. શ્રી યશોવિ.મ.નાં અગાધ પાંડિત્યની તુલનામાં આવે એવી એક પણ કૃતિ આજે નથી.

(૨) **મંગલવાદ :-** કર્તા ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી ગણિવર.

શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયની સ્યાદ્વાદ-કલ્પલતા ટીકાનો મંગલવાદ જૈન મતને જાણવા માટે ઉપયોગી છે.

(૩) **મંગલવાદ :-** હરિરામ તર્કવાગીશ.

આ કૃતિ પણ પ્રાયઃ પ્રથમવાર પ્રકાશિત થાય છે. તેની હસ્તપ્રતિ આચાર્ય શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર, કોબા (ક. ૫૬૪૬૨)થી પ્રાપ્ત થઈ છે. પ્રતિ અશુદ્ધ તેમ જ અંત ભાગમાં ત્રુટિત જણાય છે. આવી એક પ્રત એલ્ડિન્સ્ટન કૉલેજ, મુંબઈમાં છે તેવી નોંધ ન્યાયકોશમાં જોવા મળે છે.

(૪) **‘મંગલવાદસુખાવબોધપ્રશ્નોત્તરપદ્ધતિ:’ :-** કર્તા. ઉપા. શ્રી સમયસુંદરજી

આ કૃતિ પણ પ્રથમવાર પ્રગટ થાય છે. પ્રાથમિક અભ્યાસુઓને ઉપયોગી બની શકે તેવી સરળ ભાષામાં આ કૃતિની રચના થઈ છે. આની પ્રત પણ આચાર્યશ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ

જ્ઞાનમંદિર, મહાવીર જૈન આરાધના કેંદ્ર, કોબાથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

વિષયને સમજવામાં સંદર્ભ તરીકે સહાયક બની શકે તે માટે પરિશિષ્ટમાં ત્રણ કૃતિઓ સામેલ કરી છે.

- (૧) 'વિશેષાવશ્યકભાષ્યમ્'નો મંગલવાદ પ્રાચીન જૈનમત સમજવા ઉપયોગી છે.
- (૨) ઉદયનાચાર્ય રચિત 'કિરણાવલી'નો મંગલવાદ પ્રાચીન ન્યાયમત સમજવા ઉપયોગી છે.
- (૩) ઉપા. ગંગેશ રચિત 'તત્ત્વચિંતામણિ'નો મંગલવાદ નવ્ય ન્યાયમત સમજવા ઉપયોગી છે.

આમ, મંગલવાદ વિષયક કુલ સાત કૃતિ આ સંગ્રહમાં સ્થાન પામી છે.

મહોપાધ્યાય શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીગણી^૧

ઉપાધ્યાયશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિના જીવનની પ્રામાણિક વિગતો મેળવવાનો સ્રોત તેમની જ એક કૃતિ નામે 'મહોપાધ્યાયશ્રીભાનુચન્દ્રગણિચરિતમ્'^૨ છે. ગુજરાત પુરાતત્ત્વ વિદ્યામંદિરના આચાર્ય જિનવિજયજીના શબ્દોમાં કહીએ તો 'મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રગણિ ચરિત'માં ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિનો આત્મકથાત્મક વૃતાન્ત પ્રાપ્ત થાય છે.^૩ જોકે 'મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણિ ચરિત'માં પણ તેમની પૂર્વાવસ્થાનો નોંધપાત્ર વિગતો પ્રાપ્ત થતી નથી.

'મહો. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણિ ચરિત'માં ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિનો પ્રવેશ ચતુર્થ પ્રકાશના ૬૮માં શ્લોકથી થાય છે.

ચરિતમાં ઉલ્લિખિત વિગતોનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે.

જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજય સૂ. એ પં. શ્રીભાનુચન્દ્રજીગણિને^૪ લાહોરમાં શિષ્યનો લાભ

૧. અગત્યની નોંધ : પ્રસ્તુત લેખમાં રજૂ કરવામાં આવેલી તમામ ઐતિહાસિક વિગતો તેમજ તિથિઓ, 'મહોપાધ્યાય શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિચરિત' (કર્તા-મહો. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીગણિ, સંપા. મો.દ. દેસાઈ). પ્રસ્તાવનામાંથી (લેખક - મો. દ. દેસાઈ Introduction) લેવામાં આવી છે.

કેટલીક વિગતો માટે 'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ-૩ (લેખક - ત્રિપુટી મહારાજ)નો પણ આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

૨. 'મહોપાધ્યાય શ્રીભાનુચન્દ્રગણિ ચરિતમ્' કર્તા - મહો. શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણી । સમ્પા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, પ્રકાશક - સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા - ૧૫.

૩. જુઓ ઉપરોક્ત પુસ્તકના પ્રબન્ધસમ્પાદકની પ્રસ્તાવના-Preface by the General Editor.

.... He is also narrting in the later part the major portison of his own life so that we can call it a sort of on 'auto-biography' of Silddhichandra Upadhyay.

૪. મહો શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણી પૂર્વાવસ્થામાં 'ભાણજી' નામે સિદ્ધપુર (ગુજરાત)ના શેઠ રામજી અને રમાદેવીના પુત્ર હતા. ૧૦ વર્ષની ઉંમરે પોતાના વડીલબંધુ 'રંગજી' સાથે ઉપા. શ્રીસૂર્યચન્દ્રજી ગણી પાસે દીક્ષા લીધી. શ્રમણ પરંપરામાં તેઓ શ્રી હાનર્ષિગણિના (તેઓએ સ્થાનકવાસી સમ્રદાયનો ત્યાગ કરી તપાગચ્છમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી.) શિષ્ય ઉપા. શ્રી સકલચન્દ્રજી ગણિના શિષ્ય ઉપા. શ્રી સૂર્યચન્દ્રજી ગણિના શિષ્ય હતા. (ઉપા. શ્રી સકલચન્દ્રજી ગણિના મુખ્ય બે શિષ્યો હતા ૧ ઉપા. શ્રી શાન્તિચન્દ્રજી ગણી ૨ ઉપા. શ્રી સૂર્યચન્દ્રજી ગણી.) (જુઓ મહો. ભા. ચં. ચરિત પ્રકાશ-૨ શ્લોક ૧થી ૨૨).

વિ. સં. ૧૬૪૦માં જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂ.ના હસ્તે તેમને પંડિત પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી. બાદશાહ

થતો નથી "એમ વિચારીને બે નાની ઉંમરના સહોદરોને દીક્ષા આપીને લાહોર મોકલ્યા. મુનિ ભાવચન્દ્રજી અને મુનિ સિદ્ધિચન્દ્રજી તેમના નામ હતા.

મોટા મુનિ ભાવચન્દ્રજી વૈયાવૃત્ય (સેવા) આદિ દ્વારા પ્રસંશાપાત્ર બન્યા હતા. નાના મુનિ સિદ્ધિચન્દ્રજી રૂપવાન હતા તેમની પ્રતિભા અસાધારણ હતી અને તેમની બુદ્ધિ અભયકુમાર અને રોહકની યાદ અપાવતી. (જુઓ પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૬૮થી ૭૪)

અકબરની વિનંતીથી જગદ્ગુરુશ્રી હીરવિજયસૂરિજીએ તેમને 'ઉપાધ્યાય' પદ આપ્યું હતું. તેઓ અવધાનશક્તિ ધરાવતા.

બાદશાહ અકબર તેમને ખૂબ બહુમાન આપતો. પોતાની દીને-ઈલાહી ધર્મસભાના જ્ઞાની સભ્યોમાં ૧૪૦ જ્ઞાની પુરુષોના નામ લખાવ્યા હતા. તેમાં પહેલા વર્ગમાં ૧૬માં જ્ઞાની તરીકે જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજય સૂ. મ., પાંચમા વર્ગના ૧૩૯માં સભ્ય તરીકે આ.શ્રીવિજયસેનસૂરિજી મ. અને તે જ વર્ગમાં ૧૪૦માં સભ્ય તરીકે મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રજીગણિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (આઈને-અકબરી-૨)

મહો. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીની પ્રેરણાથી બાદશાહે શત્રુંજય કરમુક્તિ, અહિંસા ફરમાન-પ્રવર્તન વગેરે શુભ કાર્યો કર્યા હતા. તેમના જન્મ અને કાળધર્મની ચોક્કસ તિથિઓ ઉપલબ્ધ નથી.

૫. 'મહો. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીચરિત' પ્રમાણે જ.ગુ. શ્રીહીરવિજયસૂ.મ. વિ.સં. ૧૬૪૩માં ગુજરાત પાછા ફર્યા ત્યારે બાદશાહની વિનંતીથી ઉપા. શ્રી શાન્તિચન્દ્રજી ગણિને રાખી ગયા હતા. પાછળથી પં. શ્રીભાનુચન્દ્રજીગણિને લાહોર મોકલ્યા હતા. (જુઓ પ્રકાશ-૨ શ્લોક ૩૨-૩૩-૩૪) બાદશાહ અકબરની અનુજ્ઞા લઈને ઉપા. શ્રી શાન્તિચન્દ્રજીગણી ગુજરાત પાછા ફર્યા હતા. (જુઓ પ્રકાશ-૨ શ્લોક ૬૧-૬૨-૬૩) શ્રી વિજયસેનસૂરિજી મ. બાદશાહ અકબરને મળ્યા (જુઓ પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૧થી ૧૬) તે પહેલા ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિ સાથે કોણ કોણ હતું તેનો ઉલ્લેખ નથી પરંતુ શ્રી વિજયસેનસૂ.મ.ના શિષ્ય પં. શ્રી નન્દીવિ. (બાદશાહે તેમની અવધાન કલા જોઈ તેમને 'પુશ્કલમ' બિરુદ આપ્યું હતું.) તેમની સાથે રોકાયા હતા. પં. શ્રી નન્દી વિ., મુ. શ્રી ભાવચન્દ્રજી અને મુ.શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજી લાહોર આવ્યા તે પછી ગુજરાત પાછા ફર્યા હતા તેવો 'મહો શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિચરિત'માં ઉલ્લેખ છે. (જુઓ પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૮૨).

૬. મહો. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીગણિની જન્મ તેમ જ દીક્ષા તિથિ વિષે 'મહો. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિ ચરિત' મૌન છે. નિમ્નોક્ત વિગતોથી તેમનું અનુસંધાન શક્ય છે.

(i) બાદશાહ જહાંગીરે શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીને એક વાર તેમની વય પૂછી. તેના જવાબમાં શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીએ પોતાની વય ૨૫ વર્ષની જણાવી. આ પછી બાદશાહ સાથેની ચર્ચાના કારણે તેમણે આગ્રા છોડી માલપુરા જવું પડ્યું. આ ઘટના વિ. સં. ૧૬૬૯માં ઘટી. વિ. સં. ૧૬૬૯માં ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીગણિની ઉંમર ૨૫ વર્ષ હોય તો તેમનો જન્મ સંભવતઃ વિ.સં. ૧૬૪૪માં થયો હોવો જોઈએ. આ માટે અન્ય પણ એક સંવાદી પ્રમાણ છે. જે આ પ્રમાણે છે—

(ii) બાદશાહ અકબરના પુત્ર બાદશાહ જહાંગીરનો ત્રીજો પુત્ર 'શાહજહાં' (રાજ્યકાળ વિ.સં. ૧૬૮૪થી વિ. સં. ૧૭૧૪) મહો. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિ પાસે અભ્યાસ કરતો હતો અને તેના સમવયસ્ક મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી સાથે રમતો હતો. તેવો ઉલ્લેખ છે. (જુઓ—જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ-૩ પૃષ્ઠ ૯) ઇતિહાસ પ્રમાણે બાદશાહ જહાંગીરે, વિ. સં. ૧૬૭૪ મહાવદ-૫ (ઈ. સ. ૧૬૧૮ પમી જાન્યુ.)ના દિવસે અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ૨૭ વર્ષનો 'શાહજહાં શાહજહાં' તેની સાથે હતો. વિ. સં. ૧૬૭૪માં શહાજહાંની વય ૨૭ વર્ષ હોય તો તેનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૪૭માં થયો હોવો જોઈએ (નિશ્ચિત તિથિ ઇતિહાસમાં જોઈ લેવી) આમ, શહાજહાં અને ઉપા.શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિની ઉંમરમાં ૩૭ વર્ષનો ફરક નથી. આથી તેઓ સાથે રમ્યા હોય તે અશક્ય નથી.

એક દિવસ કૌતુકથી મહેલમાં આવેલા મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીને બાદશાહ અકબરે જોયા. તેમને જોતાં જ થોડા સમય માટે વિશ્વને અને સ્વયંને પણ ભૂલી ગયો. મુનિ કુમાર વિષે તેઓ કરેલી પૃથ્થાનો ઉત્તર ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણિએ આ પ્રમાણે આપ્યો કે—“મુનિ સિદ્ધિચન્દ્ર મારા વિનીત શિષ્ય છે. વૈરાગ્યથી તેમણે વ્રત અંગીકાર કર્યું છે. અવધાન કળામાં કુશળ છે. તેઓ ગુજરાતથી અહીં આવ્યા છે.” તેમને નજીક બોલાવી બાદશાહે ઘણીવાર અપલક નેત્રે સ્નેહથી તેમની સામે જોયા કર્યું. બીજે દિવસે સભાસમક્ષ તેમની અવધાનકળાની પરીક્ષા કરી અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થયેલા મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીને ‘ખુશ્કહમ’ નામ આપ્યું.^૭ મુનિ શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીનું આ નામ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. બાદશાહે તેમને હંમેશા મહેલમાં પોતાના રાજપુત્રો સાથે જ રહેવાનું આમંત્રણ આપ્યું.^૮

મહો. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રગણિનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૪૪માં થયો છે તેમ સ્વીકારવાથી દીક્ષા સમયે તેમની વય પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

‘મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણિ ચરિત’માં જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિજીએ તેમને દીક્ષા આપી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂ મ., વિ. સં. ૧૬૫૨ ભાદ્રપદ શુકલ એકાદશીના દિવસે કાળધર્મ પામ્યા હતા. તેથી વિ. સં. ૧૬૫૨માં ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણી દીક્ષિત હતા. આમ વિ. સં. ૧૬૫૨ના ચાતુર્માસિ પૂર્વે ૭થી ૮ વર્ષની વયમાં તેમની દીક્ષા થઈ હશે એ અનુમાન થઈ શકે.

વિ. સં. ૧૬૫૨માં દીક્ષા લઈને એ જ વર્ષમાં મુનિ ભાવચન્દ્રજી તેમ જ મુનિ સિદ્ધિચન્દ્રજી, પોતાના ગુરુ પં. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણિને મળ્યા હશે.

૭. વિ. સં. ૧૬૫૨માં દીક્ષા લઈને એ જ વર્ષમાં તેઓ બાદશાહ અકબરને મળ્યા હોય અને તરત જ તેમને આ બિરુદ પ્રાપ્ત થયું હોય એ સંભવ છે. ૮ અથવા ૧૦ વર્ષની વયમાં વિ. સં. ૧૬૫૩માં તેમને આ બિરુદ મળી ગયું હશે.

૮. બાદશાહ અકબર મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીને પુત્રવત્ ગણતો. તેણે તેમની સમક્ષ રાજ્યનો પ્રસ્તાવ પણ મૂક્યો હતો—આ—તેમ જ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા ‘ખુશ્કહમ’ બિરુદનો ઉલ્લેખ તેમણે સ્વયં અનેકત્ર કર્યા છે. પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં તે દર્શનીય છે.

(i) બાલ્યેऽપિ યં વીક્ષ્ય મનોઙ્ગરૂપમકલ્બરઃ પુત્રપદં પ્રપેદે ॥ વાસવદત્તાટીકા શ્લોક-૯

(ii) પ્રોચ્ચૈઃ પઞ્ચસહસ્રતુઙ્ગતુરગાઙ્ગીસિન્ધુરાન્ દુર્ધરાન્, દત્ત્વા પ્રાગ્ભવસમ્ભવપ્રણયતો ધૃત્વા કરે યં જગૌ । સાહિશ્રીમદકલ્બરક્ષિતિપતિસ્ત્યક્ત્વા વ્રતં દુષ્કરં, શ્રીમત્સંયમયામિનીશ વસુધાધીશોઽધુના ત્વં ભવ ॥ કાદમ્બરી-ઉત્તરાર્ધ-ટીકા

(iii) કર્તા શતાવધાનાનાં વિજેતોન્મત્તવાદીનામ્ ।

વેત્તા ષડ્ઽપિ શાસ્ત્રાણામધ્યેતા ફારસીમપિ ॥

અકલ્બરસુરત્રાણહૃદયામ્બુજષ્ટપદઃ ।

દધાનઃ ખુશ્ફહમિતિ બિરુદં શાહિનાર્પિતમ્ ॥ ભક્તમરસ્તોત્રવૃત્તિ શ્લોક ૨-૩

થોડા ફેરફાર સાથે—સપ્તસ્મરણવૃત્તિ શ્લોક ૨-૩

(iv) પેરેષાં યદ્દુરે હૃદયસરણેરસ્તિ તદિદં, વિધાનાનામષ્ટોત્તરશતકમાલોક્ય મુદિતઃ ।

મહારાજઃ શ્રીમાનકવરનૃપો યસ્ય સહસા, ભુવિ ળ્યાતામાઁચ્યાં સપદિ વિદધે ખુશ્ફહમિતિ ॥

- શોભનસ્તુતિટીકા-૫- અનેકાર્થોપસર્ગવૃત્તિ-૫

ક્યારેક બાદશાહનાં આમંત્રણથી ક્યારેક પોતાની ઈચ્છાથી મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી સભામાં જતા. અહીં તેમણે વ્યાકરણ, તર્ક (ન્યાયશાસ્ત્ર), અલંકાર, છન્દ, કાવ્ય, નાટક વગેરે વિષયના ઉચ્ચગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો સાથે બાદશાહની વિનંતીથી ટૂંક સમયમાં જ ‘ફારસી’ ભાષાનો પણ અભ્યાસ કર્યો^૯ (બાદશાહની અનુજ્ઞા લઈ શ્રીનન્દીવિ. જગદ્ગુરુશ્રી હીરવિજયસૂરિજીના ચરણોમાં પાછા ફર્યા.) (પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૭૫થી ૮૨)

જગદ્ગુરુશ્રી હીરવિજયસૂરિજી સ્વર્ગે સિધાવ્યા.^{૧૦} બાદશાહ અકબર દુઃખી થયો. “જગદ્ગુરુ ક્યાં સ્વર્ગે સિધાવ્યા ?” બાદશાહે મહો. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિને પૂછ્યું તેના જવાબમાં ઉપાધ્યાયજીએ—‘સૌરાષ્ટ્રમાં દીવબંદરના ઊના ગામમાં જગદ્ગુરુ સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેમનો અગ્નિસંસ્કાર જે ઉપવનમાં થયો છે તે ઉપવનમાં આંબાના વૃક્ષો અકાળે ફળ આપે છે’— તેમ જણાવી શ્રીજગદ્ગુરુના સ્તૂપ માટે થોડી જમીનની માંગણી કરી. બાદશાહે ૧૦ વીઠા જમીન ભેટ આપતો પત્ર લખી આપ્યો. તે પત્ર મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણિના પૂર્વાવસ્થાના સહોદર શ્રીરંગચન્દ્રજીએ ઊના પહોંચાડ્યો. ઊના સંઘે ત્યાં સ્તૂપ બનાવી શ્રી જગદ્ગુરુની ચરણપાદુકા પ્રતિષ્ઠિત કરી.^{૧૧} (પ્રકાશ-૪, શ્લોક ૮૩થી ૧૦૧)

બાદશાહ અકબરે કાશ્મીરનું સૌન્દર્ય જોવા શ્રીનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. બાદશાહના આમંત્રણથી મહો. શ્રી ભાનુચન્દ્ર ગણી અને મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી પણ કાશ્મીર ગયા.^{૧૨}

(v) દૃષ્ટ્વાનેકવિધાનવૈભવકલાં ચેતશ્ચમત્કારિણીં, ચક્રે ખુષ્ફહમેતિ સર્વવિદિતં ગોત્રં યદીયં પુનઃ ॥

—ઉપા. ભાનુચન્દ્રગણિકૃતવસન્તરાજશકુનશાસ્ત્રવૃત્તિઃ, કાદમ્બરી-ઉત્તરાર્ધ-ટીકા-૫

(vi) શાહેરકબ્બરધરાધિપમૌલિમૌલેશ્વેતઃસરોરુહવિલાસપર્ડહિતુલ્યઃ ।

— કાવ્ય-પ્રકાશ-ખળ્ડન-વૃત્તિઃ -૩

(vii) શ્રી-અકબર-ધરણીધર-હૃદયામ્બુજ-રમણ-રસિક-મધુપેન ।

—શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રવાચક-શિરોવતંસેન નિર્મિતા વૃત્તિઃ ॥ જિનશતક-ટીકા, પ્રશસ્તિઃ ।

(viii) શ્રીશાહિચેતોઽબ્જષડાંહિતુલ્યઃ શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રોઽસ્તિ મદીયશિષ્યઃ ।

મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રગણિકૃત-કાદમ્બરી-ટીકા (પૂર્વાર્ધ)

(x) તચ્છિષ્યઃ સુકૃતૈકભૂર્મતિમતામગ્રેસરઃ કેસરી, શાહિસ્વાન્તવિનોદનૈકરસિકઃ શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રાધિધઃ ।

—મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રગણિકૃતવસન્તરાજશકુનશાસ્ત્ર-વૃત્તિઃ ।

૯. સરખાવો—યાવન્યા કિલ ભાષયા પ્રગુણિતાન્ ગ્રન્થાનશેષાંશ્ચ તાન્,

વિજ્ઞાય પ્રતિભાગુણૈસ્તમધિકં યોઽધ્યાપયચ્છાહિરત્ ॥ કાદમ્બરી-ઉત્તરાર્ધ-ટીકા

૧૦. શ્રી જગદ્ગુરુની સ્વર્ગતિથિ વિ. સં. ૧૬૫૨, ભાદ્રપદ શુકલા એકાદશી; ઈ. સ. ૧૫૮૫, ૧૮મી સપ્ટેમ્બર, ગુરુવાર.

૧૧. સ્તૂપનો શિલાલેખ આ મુજબ છે.

સ્વસ્તિ શ્રી ૧૬૫૨ વર્ષે કાર્તિક વદી ૫ બુધે યેષાં જગદ્ગુરુણાં....શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરાણાં....સ્તૂપસહિતાઃ પાદુકાઃ કારિતાઃ.....પ્રતિષ્ઠિતાશ્ચ તપાગચ્છાધિરાજૈઃ ભટ્ટારકશ્રીવિજયસેનસૂરિભિઃ.....ભવ્યજનૈઃ પૂજ્યમાનાશ્ચિરં નન્દતુ ॥ લિખિતા પ્રશસ્તિઃ પદ્માનન્દગણિના શ્રીઝનતનગરે શુભં ભવતુ ॥

૧૨. બાદશાહ અકબરે વિ. સં. ૧૬૫૪માં જેઠ મહિને (ઈ. સ. ૧૫૮૭, મે) કાશ્મીર જવા પ્રયાણ

મુસાફરી દરમ્યાન મુનિ શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજી બાદશાહના પૌત્રો સાથે ફારસી ગ્રન્થો વાંચતા. પૂર્વના દિવસે કરેલો અભ્યાસ સવારે મોઢે કહી સંભળાવતા. આથી તેમની ખૂબ પ્રસિદ્ધિ થઈ. કેટલાંક મહિના પછી બાદશાહ લાહોર આવ્યો (પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૧૦૨થી ૧૦૮)

લાહોરમાં શિકાર કરતા બાદશાહને એક હરણે શીંગડું માર્યું. તેની પીડા ૫૦ દિવસ રહી.^{૧૩} શાહજાદા જહાંગીર સાથે ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણી બાદશાહ પાસે જ રહેતા.^{૧૪} સ્વસ્થ થયા પછી બાદશાહને પુણ્ય કરવાની ઈચ્છા થઈ તેણે ૫૦૦ ગાયો ઉપાશ્રયમાં મોકલી. શ્રાવકો દ્વારા પૂ. ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિએ તે ગાયોનું બ્રાહ્મણોને દાન કરાવ્યું. (પ્રકાશ-૪ શ્લો. ૧૦૮થી ૧૧૩)

એક વાર બાદશાહ આગ્રા આવ્યો. તેના પૌત્રોને ભણાવતા ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રગણી તથા મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી પણ તેની સાથે આગ્રા આવ્યા. આગ્રામાં મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ઉપર રાજાનો પ્રેમ વધ્યો. (પ્રકાશ-૪ શ્લો. ૧૧૪થી ૧૧૬)

આગ્રામાં ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવવાનું ચાલુ હતું. અન્ય દર્શનીઓની ભંભેરણીથી રાજાએ તે અટકાવ્યું હતું. મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીના કહેવાથી રાજાએ તે પૂર્ણ કરવાની અનુમતિ આપી. (પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૧૧૭-૧૧૮)

શ્રી શત્રુંજય પર્વતના મૂળ મંદિરમાં ખરતરગચ્છના શ્રાવકોએ બળજબરીથી પોતાનું મંદિર બંધાવવાનું ચાલુ કરાવ્યું. આ મુદ્દે તપાગચ્છના શ્રાવકોનો તેમની સાથે ઝગડો થયો. ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણી દ્વારા બાદશાહ સુધી પહોંચેલા ઝગડાનો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન થયો. તેના ફળ સ્વરૂપે બાદશાહે—“પર્વત પર કોઈએ નવું બાંધકામ કરવું નહીં.” એ ફરમાન મોકલ્યું (પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૧૧૯થી ૧૨૨)

^{૧૫}દક્ષિણના દેશો જીતવા બાદશાહ અકબરે સૈન્ય સાથે પ્રયાણ કર્યું. રસ્તામાં ગ્વાલીયર આવ્યું. અહીં પર્વતની ગુફામાં કોતરેલા ચૈત્યોને કોઈ દુષ્ટે હાનિ પહોંચાડી હતી. તે જોઈને રાજાએ

કર્યું હતું. વિ. સં. ૧૬૫૪ આસો વદ ૧ (૧૪-૧૧-૧૫૮૭)ના દિવસે તે લાહોર પાછો ફર્યો હતો. (જુઓ અકબરનામા પૃષ્ઠ ૧૦૮૩, ૧૦૮૬.) આ યાત્રા સમયે મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીની વય ૧૦ વર્ષની હશે.

૧૩. ‘અકબરનામા’ (ભાગ-૩ પૃષ્ઠ ૧૦૬૧-૬૨-૬૩) અનુસાર આ બિમારી ૧ મહિનો ૨૨ દિવસ રહી હતી.

૧૪. સ્મીથ ‘અકબર’ નામના પુસ્તકમાં એમ નોંધે છે કે—માંદગી દરમ્યાન બાદશાહના શયનગૃહમાં જવાનો એક માત્ર અધિકાર બાદશાહના મિત્ર ઝેવિયરને જ હતો. તેની સેવાથી જ બાદશાહ સ્વસ્થ થયો હતો.

Akbar fell ill and was nursed by his friend (xawier) who was allowed to enter, his bedroom, a privilege not concede to greatest viceroys in the empire.

૧૫. (i) બાદશાહ અકબર લાહોરથી આગ્રા ૨ મહિના ૨ દિવસમાં આવ્યો. ત્યાંથી ગ્વાલીયર, ઉજ્જૈન વગેરે થઈ ૧૮૫ દિવસે બુહાનપુર પહોંચ્યો (અકબરનામા-૩)

(ii) બાદશાહ અકબરે ઈ. સ. ૧૫૮૮ (પ્રાય: વિ. સં. ૧૬૫૬)ના અન્તમાં આગ્રા જવા લાહોર છોડ્યું. ઈ. સ. ૧૫૮૮ ના મધ્યભાગમાં તે નર્મદા પાર કરી બુહાનપુર આવ્યો.

ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણિને કહ્યું કે “જો કોઈ આ મંદિરનો ઉદ્ધાર કરવાની જવાબદારી લે તો મારા કોશમાંથી દ્રવ્ય આપું.” ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણિએ એક શ્રાવકનું સૂચન કર્યું. ગ્વાલીયરમાં જિર્ણોદ્ધાર થયો. ગ્વાલીયરથી બાદશાહ બુર્હાનપુર^{૧૬} આવ્યો. તેણે આશરગઢ^{૧૭} જીત્યો. સૈન્યને રવાના કરી તે બુર્હાનપુર રહ્યો. ઉપા. શ્રીભાનુચન્દ્ર ગણી તથા મુનિશ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજી તેની સાથે જ હતા. બાદશાહના સૈન્યે દક્ષિણના દેશો જીત્યા. (પ્રકાશ-૪ શ્લોક. ૧૨૩થી ૧૩૩)

બુર્હાનપુરમાં એક પણ જિનમંદિર ન હતું. અન્યો બનાવવા દેતા ન હતા. આથી ત્યાંના સંઘે ઉપા. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણિને, બાદશાહ દરમ્યાનગિરી કરે તે વિનંતી કરી. ઉપાધ્યાયજીના કહેવાથી બાદશાહે ત્યાંના અધિકારીઓને આદેશ કર્યો કે તેઓ જિનમંદિર બંધાવવામાં સહાય કરે. બુર્હાનપુરની ભૂમિ જિનમંદિરથી મંડિત થઈ. (પ્રકાશ-૪ શ્લોક-૧૩૪થી ૧૪૭)

બાદશાહ અકબરે આગ્રા જવા પ્રયાણ કર્યું. ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણી અસ્વસ્થ હોવાથી બુર્હાનપુરા રોકાયા. મુનિ શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજી બાદશાહ સાથે આગ્રા ગયા.^{૧૮} (પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૧૪૮થી ૧૫૧)

^{૧૯}ખાને આઝમ મીર્જા અઝીઝ કોકના પુત્ર મીર્જા ખુર્મે^{૨૦} એક વખત શત્રુંજય પર્વતના મૂળમંદિરનો નાશ કરવાના હેતુથી પહાડ પરના ઝાડ કપાવી, ઝાડના લાકડા મંદિરમાં ગોઠવવા માંડ્યા. તળેટીના એક મંદિરને તેણે તોડી નાખ્યું હતું. મૂળ મંદિરને બાળીને તેની રાખ કરવાનો તેનો દુષ્ટ ઈરાદો હતો. આ. શ્રી વિજયસેનસૂરિજીને ખબર મળતા તેમણે મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી પર પત્ર લખ્યો મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીએ બાદશાહને વાકેફ કર્યા. બાદશાહે અઝીઝ કોક પર તીર્થ રક્ષાનું ફરમાન લખી આપ્યું.^{૨૧} (પ્રકાશ-૪ શ્લોક-૧૫૨થી ૧૫૭)

૧૬. ખાનદેશમાં આવેલું શહેર. હમણા તાપીના ઉત્તર કિનારે ખાંડવાથી દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ૪૧ માઈલ દૂર છે.

૧૭. ૧૬મી શતાબ્દીમાં આશરગઢ વિશ્વની અજાયબી જેવો ગણાતો (સ્મીથ, ‘અકબર’) ઈ.સ. ૧૬૦૧માં જાન્યુઆરી મહિને તે અકબરને તાબે થયો.

૧૮. ઈ. સ. ૧૬૦૧માં એપ્રિલ મહિને અકબરે આગ્રા જવા પ્રયાણ કર્યું. અને તે જ વર્ષે મે મહિનામાં તે પહોંચી ગયો (સ્મીથ, અકબર) ઈ. સ. ૧૬૦૧ = વિ.સં. ૧૬૫૮ (સંભવતઃ) ત્યારે મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રની વય ૧૩ અથવા ૧૪ વર્ષ હશે.

૧૯. ખાને-આઝમ મીર્જા અઝીઝ કોક બાદશાહ અકબરનો સાવકો ભાઈ હતો. બાદશાહ અકબરે ગુજરાતમાં કુલ નવ સૂબાઓ મોકલ્યા હતા. બાદશાહ અકબરના રાજ્યકાળ દરમ્યાન મીર્જા અઝીઝ કોક ત્રણ વાર ગુજરાતના સૂબા તરીકે આવ્યો હતો. ગુજરાતનો તે પ્રથમ, સાતમો અને નવમો સૂબો હતો. બાદશાહ જહાંગીરના રાજ્યકાળ દરમ્યાન પણ અઝીઝ કોક તેના ત્રીજા સૂબા તરીકે ગુજરાત આવ્યો હતો.

૨૦. મીર્જા ખુર્મે, અઝીઝ કોકનો ત્રીજો પુત્ર હતો. બાદશાહ અકબરે તેને જૂનાગઢ અને સૌરાષ્ટ્રનો ‘ફોજદાર’ નીમ્યો હતો.

૨૧. બાદશાહ અકબરના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ખાને આઝમ મીર્જા અઝીઝ કોક ગુજરાતનો નવમો સૂબો હતો ત્યારે આ ઘટના બની હોવાનો પૂરો સંભવ છે. નવમા સૂબા તરીકેનો તેનો કાળ ઈ. સ. ૧૬૦૦થી ઈ. સ. ૧૬૦૫ સુધીનો છે. અર્થાત્ સંભવતઃ વિક્રમ સંવત્ ૧૬૫૮થી વિ. સં. ૧૬૬૨ સુધીનો છે.

ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિને પત્ર લખી બાદશાહે બુર્હાનપુરાથી પોતાની પાસે આવવા વિનંતી કરી. તેઓ આગ્રા આવ્યા. (પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૧૫૮થી ૧૬૨)

ખરતર ગચ્છના શ્રાવકોએ કરેલો ઉપદ્રવ દૂર કરવા પૂર્વે બાદશાહે આપેલાં ફરમાન— પર્વત પર કોઈએ બાંધકામ કરવું નહિ—ના અનુસંધાનમાં આ. શ્રીવિજયસેનસૂરિજીનો પત્ર આવ્યો કે ‘આ ફરમાનથી જૂના ચૈત્યોની રક્ષા અને નવા ચૈત્યોનું નિર્માણ થઈ શકતું નથી.’ મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીના પ્રયાસથી બાદશાહે ફરમાન લખી આપ્યું.^{૨૨} (પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૧૬૩થી ૧૬૭)

બાદશાહ અકબરના જયેષ્ઠ પુત્ર ‘સલીમ’ના તાબામાં ગુજરાત આવ્યું. ગુજરાતમાં તેણે સૂબાઓ મોકલ્યા. તે સૂબાઓ અકબરના ફરમાનને માનતા ન હતા.^{૨૩} આથી અ-મારિ વગેરે

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ-૩ (લેખક ત્રિપુટી મહારાજ)માં પ્રસ્તુત ઘટના વિ.સં. ૧૬૪૯માં ઘટી છે તેવા ઉલ્લેખપૂર્વકનું વર્ણન છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૬૮ તેમ જ ૨૨૦-૨૧) જે વિચારણીય છે. આ ઘટનાના વર્ણનમાં ઉલ્લિખિત વિગતો ‘મહો. શ્રી ભાનુચન્દ્રગણિ ચરિત’થી વિરુદ્ધ છે. તેમ જ આ ઘટનાના સંદર્ભમાં રજૂ કરવામાં આવેલા ફરમાનોનો ઘટના સાથેનો સંબંધ પણ વિચારણીય છે.

૨૨. સંભવતઃ આ ફરમાન, વિ. સં. ૧૬૫૮ ભાદરવા વદ ૧૨ (હિન્દી, ઈ. સ. ૧૬૦૧, ૧૫મી ઑગસ્ટ)ના દિવસે અપાયું છે. તેનો પ્રસ્તુતોપયોગી કેટલોક અંશ—

...એમના. (જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી વિજયસેનસૂરિજી) દેવલ કે ઉપાગ્રયમાં કોઈએ ઉતારો લેવો નહીં. અને એમને તુચ્છકારવા નહીં. તથા જો તે જીર્ણ થતાં હોય અને તેથી તેના માનનારા, ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઈ તેને સુધારે કે તેનો પાયો નાખે તો ઉપલકિયા જ્ઞાનવાળાએ કે ધર્માન્ધે તેનો અટકાવ કરવો નહીં.... (જુઓ—સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ, પૃષ્ઠ-૩૮૦)

૨૩. શાહજાદો સલીમ અકબરની રાજપુત રાણી જોધાબાઈનો પુત્ર હતો. સલીમ ચિશ્તીને ઘરે જન્મ્યો (૩૧-૮-૧૫૬૯ ફત્તેહપુર સીકી) હતો. તેથી ‘સલીમ’ના નામે ઓળખાતો. બાદશાહ અકબર તેને શેખુજી બાબા કહેતો.

બાદશાહ અકબર જ્યારે દક્ષિણમાં હતો ત્યારે સલીમે બળવો કર્યો. તે અકબરે બાંધેલા અલાહબાદના મજબૂત કિલ્લામાં સુરક્ષિત થઈને રહ્યો. બિહારમાં તેણે પોતાની આજ્ઞા પ્રવર્તવી અને સ્વતંત્રતા જાહેર કરી.

વિ. સં. ૧૬૦૧ના મધ્યમાં જ્યારે બાદશાહ અકબર આગ્રા આવ્યો ત્યારે ‘સલીમ’ તેની સમક્ષ હાજર થયો. અલાહબાદમાંથી તે હટી ગયો અને બાદશાહ અકબરે તેને બંગાળ અને ઓરિસાનો રાજ્યપાળ નીમ્યો. પણ સલીમે ફરી પોતાને ‘શહેનશાહ’ કહેવરાવવાનું ચાલુ કર્યું. આ સમય દરમ્યાન સલીમ ગુજરાતનો રાજા થઈ બેઠો હશે અને તેથી જ તેના સામંતોએ બાદશાહ અકબરના ફરમાનોની અવગણના કરી હશે.

બાદશાહ અકબર આગ્રા હતો. આગ્રામાં તેણે દક્ષિણમાંથી તેના પાસ તેમ જ પ્રિય મંત્રી અબુલ-ફઝલને બોલાવ્યો. દક્ષિણથી આવતા રસ્તામાં ઈ. સ. ૧૬૦૩ના એપ્રિલ મહિને, સલીમના માણસો દ્વારા અબુલફઝલનું પૂન થયું. બાદશાહ અકબર ભાંગી પડ્યો. ત્યાર પછી સલીમે જાહેરમાં પોતાને બાદશાહ અકબરના વારસ તરીકે જાહેર કરવાનું ચાલુ કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૦૪ એપ્રિલમાં સલીમનો ભાઈ અને કટ્ટર હરીફ ‘દાનીયાલ’ (તે અત્યંત વિલાસી હતો. શરાબે તેના મૃત્યુને નિમંત્રણ આપ્યું હતું.) ગુજરી ગયો. સાથે જ હંમેશા સલીમનો જ પક્ષ લેનારી અકબરની માતા મૃત્યુ પામી. સમાધાન કરવા સલીમ આગ્રા આવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૪ની ૯મી નવેમ્બરે તે બાદશાહ અકબરને મળ્યો. તેણે પોતાના અપરાધોની અંગત ક્ષમા માગી અને ઓરડો છોડી ગયો. મૃત્યુ પામતા પહેલા અકબર સાથે તેની

કાર્યોમાં વિઘ્ન ઊભું થયું. અવસરે મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીએ બાદશાહને આ વાત કરી. આ સાંભળીને બાદશાહને આંચકો લાગ્યો. પણ તરત જ તેણે ફરમાન લખી આપ્યું. ત્યારથી બાદશાહ અકબરના દેશમાં ‘જઝીયાવેરો’ દૂર થયો આથી બધા જ લોકો ઉપદ્રવરહિત થયા (પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૧૬૮થી ૧૭૩)

બાદશાહ અકબર અચાનક મૃત્યુ પામ્યો તેની ગાદીએ ‘જહાંગીર’ શહેનશાહ થયો.^{૨૪} (પ્રકાશ-૪ શ્લોક ૧૭૪થી ૧૮૧)

ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણી બાદશાહ અકબર સાથે ઘણો સમય રહ્યાં હતા. ૨૩ વર્ષ પછી તેઓ બાદશાહ જહાંગીરની અનુજ્ઞા લઈને મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી સાથે ગુજરાતમાં અમદાવાદ આવ્યા.^{૨૫} ખંભાતમાં શ્રીવિજયદેવસૂરિજીને વંદન કરી તેમની આજ્ઞાથી અમદાવાદ ચાતુર્માસ કર્યું.^{૨૬} ચોમાસામાં તે સ્થાનના સ્વામી ‘વિક્રમાર્ક’-એ સમવસરણમાં શ્રીજિનેશ્વરદેવની પૂજા રચી. અને અમારિ-પટલનો ઉદ્દઘોષ કર્યો.^{૨૭}

ત્યારબાદનું ચોમાસું ‘મહેસાણા’ કર્યું. ચોમાસાં પછી પાટણ આવ્યા. પાટણમાં ખરતરગચ્છના આચાર્યોએ તપાગચ્છીય શ્રીવિજયદેવસૂરિજીની ઉન્નતિ જોઈ તે ટાળવા તેમને વાદ માટે નિમંત્રણ આપ્યું. વિજયદેવસૂરિજીએ મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીને વાદ માટે યોગ્ય માન્યા. મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીએ વાદમાં જય પ્રાપ્ત કર્યો.^{૨૮} (પ્રકાશ-૪ શ્લોક-૧૮૨થી ૧૮૫)

પાટણમાં ‘લાલી’ નામની શ્રાવિકાએ કરેલા જિનબિમ્બ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમાં હાજરી

આ છેલ્લી મુલાકાત હતી. ‘સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ’ મુજબ મૃત્યુની છેલ્લી ઘડીમાં બાદશાહ અકબરે તેને રાજયચિહ્નો આપી ‘બાદશાહ’ બનાવ્યો હતો. (જુઓ પૃષ્ઠ-૩૬૮)

૨૪. વિ. સં. ૧૫૫૨ કાર્તિક સુદ-૧૪ મંગળવારે બાદશાહ અકબર મૃત્યુ પામ્યો. ઈતિહાસ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૬૦૫, ૧૭મી ઓક્ટોબર. ૩૬ વર્ષની ઉંમરે સલીમ અકબરની ગાદીએ આવ્યો અને ‘નિરૂદ્ધીન મોહમમ્મદ જહાંગીર પાદશાહ ગાઝી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. વિ. સં. ૧૬૬૧માં મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીની ઉંમર ૧૮ વર્ષની હોય.

૨૫. પૂર્વે કહ્યું તેમ ઉપા. શ્રીભાનુચન્દ્રજીગણીને જગદ્ગુરુશ્રી હીરવિજયસૂરિજીએ બાદશાહ અકબર પાસે મોકલ્યા હતા. જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિજી વિ. સં. ૧૬૪૩માં ગુજરાત આવ્યા પછી તરત જ ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી બાદશાહ પાસે ગયા હોય તો વિ.સં. ૧૬૬૬માં ગુજરાત આવ્યા હોય તે સંભવ છે. વિ. સં. ૧૬૬૬/૬૭નું ચાતુર્માસ અમદાવાદ કર્યું હશે. આ સમયે મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીની વય ૨૨ વર્ષની હશે.

૨૬. વિ. સં. ૧૬૬૬ના ચૈત્ર મહિને જહાંગીરે ઉપા.શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણી તેમજ મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીને ઉદ્દેશીને ફરમાન મોકલ્યું હતું. ફરમાન અવતરણ—“વિજયસેનસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિ કે જેઓ ત્યાં (ગુજરાતમાં) છે, તેમના હાલની ખબરદારી કરી જ્યારે ભાનુચન્દ્ર અને સિદ્ધિચન્દ્ર ત્યાં આવી પહોંચે ત્યારે તેમની સાર સંભાળ રાખી, જે કામ કરવાનું તેઓ રજૂ કરે તેને પૂર્ણ કરી આપવું જોઈએ.”

૨૭. થોડા સમય માટે બાદશાહ જહાંગીરે તેને ગુજરાત સૂબા તરીકે મોકલ્યો હતો તેને ૫૦૦૦ થોડા આપ્યા હતા. વિક્રમાર્ક અકબરનો પણ માનીતો હતો.

૨૮. તેમનું વિજેતોન્મત્તવાદીનામ્ વિશેષણ સાર્થક છે. (જુઓ તેમની કૃતિ ભક્તામરસ્તોત્રવૃત્તિ, શ્લોક-૨.)

આપી.^{૨૯} મીર્ઝા સાદુલ્લા ^{૩૦}ખાંએ આ મહોત્સવમાં જલયાત્રાનો નિષેધ કર્યો. આ. શ્રી વિજયદેવસૂરિજીએ તેને સમજાવવા માટે ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણીને આજ્ઞા કરી. ગુરુને શ્રમ ન આપવાના આશયથી મુનિશ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજીએ આ જવાબદારી લીધી અને ખાં-ને સમજાવી આવ્યા. ત્યારબાદ મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણી વડોદરા-ગંધાર વગેરે શહેરોમાં વિચરી પાટણ^{૩૧} ચોમાસું રહ્યા.

પાટણના ચાતુર્માસ દરમ્યાન અમદાવાદ સ્થિત ગુજરાતના સૂબા કૂલીખાન^{૩૨} પર બાદશાહ જહાંગીરનું ફરમાન આવ્યું કે—‘ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણી અને મુનિ શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજીને મારી પાસે મોકલવા’ કૂલીખાને માધવદાસ નામના પોતાના અંગરક્ષક દ્વારા પાટણ સમાચાર મોકલી ઉપા. ભાનુચન્દ્રજી ગણીને અમદાવાદ બોલાવ્યા. ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણી તેમ જ મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી અમદાવાદમાં કૂલીખાનને મળ્યા. ફરમાન જોઈ તેમણે આગ્રા તરફ વિહાર કર્યો. વિહારક્રમમાં તેઓ મેડતા, ફલૌધિ આવ્યા. ફલૌધિમાં ખરતરગચ્છના શ્રાવકોએ શ્રી ફલૌધિ પાર્શ્વનાથ તીર્થ કબ્જે કર્યું હતું. ૫-૭ દિવસ રહી મુક્ત કરાવ્યું. અનુક્રમે આગ્રા પહોંચ્યા. ‘રામદાસ’ નામના શ્રાવકે બાદશાહ જહાંગીરને સમાચાર આપ્યા. બાદશાહ ખૂબ જ આનંદિત થયો અને તેમને મહેલમાં તેડાવી રોજ મહેલમાં આવવાનું આમન્ત્રણ આપ્યું.

ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણી તેમ જ મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી રોજ રાજમહેલમાં ધર્મોપદેશ કરવા જતા. રાજાની વિનંતિથી મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી વ્યાખ્યાન કરતા. એક વાર વ્યાખ્યાન સમયે બાદશાહે મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીને પ્રશ્ન કર્યો કે—“પરબ્રહ્મની સાધનામાં લીન એવા આપને જન્મથી કેટલા વર્ષ થયા ? મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીએ જવાબ વાળ્યો “૨૫”. વ્યાખ્યાન દરમ્યાન પોતાને આવેલો વિચાર વ્યક્ત કરતા બાદશાહે કહ્યું કે—“આપના શરીર પર શોભતા રાજચિહ્નો

૨૯. શ્રાવિકા ‘લાલી’ દ્વારા આ પ્રસંગ વિ. સં. ૧૬૬૪માં ઉજવાયો હતો તેવા ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૦. સૈયદખાંનો પુત્ર સાદુલ્લાખાં પાટણનો ફોજદાર હતો.

૩૧. સંભવતઃ વિ. સં. ૧૬૬૭-૬૮ મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીની વય ૨૩ અથવા ૨૪ વર્ષ.

૩૨. કૂલીખાન જહાંગીરના સમયમાં ગુજરાતના પહેલા સૂબા તરીકે આવ્યો હતો. તેનું બીજું નામ ‘મીર્ઝા સમસુદ્દીન’ હતું. તે મીર્ઝા શમ્સીનો મોટો પુત્ર હતો. (આઈને-અકબરી) બાદશાહ અકબરના સૈન્યમાં તે એકહજાર સૈનિકોનો સરદાર હતો. બાદશાહ જહાંગીર કૂલીખાનને પ્રતિમાસ રૂ. ૩૦૦૦ વેતન આપનો ઉપરાંત તેને ૨૫૦૦ ઘોડા પણ આપ્યા હતા. તેની સાથે મોહનદાસ દીવાન અને મસુદ બેગ હમઝાની બક્ષીને સાથે રાખવાનો આદેશ બાદશાહ જહાંગીરે આપ્યો હતો. આ મોહનદાસ દીવાનનો જ અત્રે માધવ દ્વારા અંગરક્ષક તરીકે ઉલ્લેખ થયો હશે તેવું મો.દ. દેસાઈ કહે છે.

વિ. સં. ૧૬૬૭માં કૂલીખાન ગુજરાતનો સૂબો હતો તેવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. જે આ પ્રમાણે છે— “સ્વસ્તિ શ્રી નૃપવિક્રમાર્કસમયાતીત સંવત્ ૧૬૬૭ વર્ષે... ફાગુણમાસે ૧ શુક્લપક્ષે ૧૦ દશમ્યાં તિથૌ ભૌમદિને । અઘેહ શ્રીગુર્જરાધીશ....પાતશાહ શ્રી ૭ સુરત્રાણનુરદીમહિમ્મદ જહાંગીર અદલિ રાજ્યે । તત્સમયે પાતશાહ શ્રી શ્રી ૭ આગ્રામધ્યેવિજયરાજ્યં ક્રિયતે....। તત્ર શ્રી અહમ્મદાવાદ નગરે હાકિયમ નવાબ શ્રી ૫ જહાંગીર **કુલીખાન** ધર્મન્યાયાં પ્રવર્તતે....।

અને આપની તરૂણ વય જોતા પ્રશ્ન થાય છે કે આ ઉંમરમાં આપ તપ શા માટે કરો છો ? આ પ્રશ્ને બન્ને વચ્ચે ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચા થઈ.^{૩૩}

બાદશાહ જહાંગીર અને મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી વચ્ચે આ ચર્ચા ચાલી રહી હતી ત્યારે જ જહાંગીરની પ્રાણવલ્લભા બેગમ ‘નૂરમહલ’-એ^{૩૪} કહ્યું કે—‘યુવાનીમાં મનની સ્થિરતા સાવ જ અશક્ય છે.’ [તારુણ્યે ક્વ મનઃ સ્થૈર્યમસમ્ભાવ્યમિદં વચઃ] મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીએ ફરી દાખલા તેમ જ નવી દલીલો સાથે તેમને સમજાવવાનો યત્ન કર્યો (મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણિ ચરિતમાં તેનું વિસ્તૃત વર્ણન ઉપલબ્ધ છે.) પરંતુ બાદશાહ જહાંગીરે પોતાની વાતનો આગ્રહ રાખતા કહ્યું કે—‘તમારા ચંપકની કળી જેવા શરીર પર લોચ વગેરે દ્વારા અત્યાચારો કરવા અયોગ્ય છે માટે મારા આગ્રહથી તમે સંસારપ્રવેશ કરો.’ તેના જવાબમાં મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીએ જણાવ્યું કે—‘દરેકને બધી જ વસ્તુઓ કરતા જીવ સૌથી પ્રિય છે, મને જીવ કરતા પણ મેં સ્વીકારેલો ધર્મ વધારે પ્રિય છે. પ્રાણ ખોઈને પણ હું તે ધર્મને છોડવાનો નથી.’ મન્ત્રીઓને તેમના કદાગ્રહની નિન્દા કરી. ગુસ્સે થયેલા રાજાએ તલવારની ધારે પોતાની વાત માનવા કહ્યું. રાજ્યની લાલચ આપી, હાથીના પગ તળે ક્યડવાની ધમકી પણ આપી પણ મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ડગ્યા નહીં. અન્તે ગુસ્સે થયેલા બાદશાહે તેમને વનમાં જતા રહેવાનું કહ્યું અને ફરમાન જાહેર કર્યું કે—‘કોઈ યતિએ શહેરમાં આવવું નહીં. વનમાં જ રહેવું કારણ કે તે જ તેમને માટે યોગ્ય છે’.

આ ફરમાનમાં ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણીને અપવાદ રાખ્યા. મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી તરત જ આગ્રા છોડીને ‘માલપુરા’ જતા રહ્યા. માલપુરા સંઘ તેમ જ સંઘપતિની વિનંતિથી ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા.^{૩૫} વખત જતાં બાદશાહ જહાંગીરને પણ ઉપા.શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિને ખિન્ન જોઈને પોતાના કૃત્ય બદલ ખેદ થયો. તેણે પત્ર લખી મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીને આગ્રા બોલાવ્યા. આગ્રામાં તેમની માફી માંગી અને કંઈક કાર્ય ફરમાવવા કહ્યું. મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીએ યતિઓને

૩૩. જેમાં જહાંગીરે તેમને એક સ્ત્રી આપવાનું પણ કહ્યું હતું. સરખાવો- પુનર્જહાંગીરનેન્દ્રચન્દ્ર પ્રદીયમાનામપિ કામિનીં યઃ । હટેન નોરીકૃતવાન્ યુવાપિ પ્રત્યક્ષમેતત્તલ્લુ ચિત્રમત્ર ॥ વાસવદત્તા ટીકા

આ રીતે બાદશાહ જહાંગીરે આ પહેલા પણ પોતાના મિત્ર વેપારી વિલિયમ હોકીન્સ સમક્ષ સ્ત્રીનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો.

૩૪. ‘નૂરમહલ’નું સાચું નામ ‘મેહરૂઝિસા’ હતું. ૧૭ વર્ષની ઉંમરે તે એક પર્શિયન યુવાનને પરણી હતી. આ યુવાન જહાંગીરની સામે થયો હતો તેથી તેનું ખૂન થયું. ત્યાર પછી ‘મેહરૂઝિસા’ વિ.સં. ૧૬૬૮માં જેઠ મહિને બાદશાહ જહાંગીરની બેગમ થઈ. જહાંગીરે તેનું નામ ‘નૂરમહલ’ (મહેલનો પ્રકાશ) રાખ્યું. વિ. સં. ૧૬૭૩ના ચૈત્ર મહિને તે ‘નૂરજહાંગી’ (વિશ્વનો પ્રકાશ) તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ. ‘ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિ ચરિત’માં તેને ‘નૂરમહલ’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. આથી મુ.સિદ્ધિચન્દ્રજી અને તેણીની ચર્ચા વિ. સં. ૧૬૬૮ પછી થઈ હશે. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે બાદશાહ જહાંગીરને ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણી તેમ જ મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી વિ.સં. ૧૬૬૮માં મળ્યા હતા.

૩૫. જયપુર રાજ્યમાં અજમેરની પૂર્વદિશામાં ૫૦ માઈલ દૂર છે.

નગરપ્રવેશ બંધીનું ફરમાન રદ કરવા કહ્યું. નવા ફરમાન દ્વારા બાદશાહે તે રદ કર્યું.^{૩૬}

‘મહોપાધ્યાયશ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણિ ચરિત’ અહીં પૂર્ણ થાય છે.

વિ. સં. ૧૬૭૦ પછી અનુશ્રુત્યાદિથી પ્રાપ્ત થતી વિગતો આ પ્રમાણે છે.

(૧) જહાંગીરે આગ્રાથી અજમેર જવા પ્રયાણ કર્યું તે પછી ઉપા. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણી તથા મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી માલપુરા આવ્યા. અહીં તેમણે ‘બીજામત’(વિજયમત)^{૩૭}વાળાઓને વાદમાં પરાજિત કર્યા. માલપુરામાં તેમના ઉપદેશથી નિર્માણ પામેલા ચૈત્ય પર સુવર્ણકળશ ચઢાવ્યો.^{૩૮} વિ. સં. ૧૬૭૨નું ચાતુર્માસ ‘જાલોર’ (રાજસ્થાન)માં વીતાવ્યું. ચાતુર્માસ બાદ ૨૧ દીક્ષાઓ થઈ. (શ્રી હીરવિજયસૂરિજી રાસ.)

(૨) જાલોરમાં ગુજરાતનો ચૌદમો સૂબો ‘મકબરખાન’^{૩૯} (ઈ. સ. ૧૬૧૬થી ૧૬૧૮) ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણિને મળ્યો. તેણે આદરપૂર્વક સેવા ફરમાવવા કહ્યું. ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણિએ કહ્યું કે—‘આચાર્યશ્રી વિજય દેવસૂરિજી સાગરગચ્છના સાધુઓ સાથે ભળી ગયા છે અને જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિજીના આદેશોનું પાલન કરતા નથી આ વિશે કાંઈક કરો.’ મકબરખાને કહ્યું કે—‘જો પં. સિદ્ધિચન્દ્રજીને મારી સાથે મોકલશો તે આ અંગે તેમની

૩૬. યતિઓને સર્વત્ર વિહરવાની રજા આપતું આ ફરમાન જહાંગીરે ઈ. સ. ૧૬૧૩ની દઠી સપ્ટેમ્બરે =વિ. સં. ૧૬૭૦ આસો વદ-૨ના દિવસે આપ્યું હતું. આ જ દિવસે બાદશાહ જહાંગીરે અજમેર જવા પ્રયાણ કર્યું હતું. આથી અનુમાન થઈ શકે કે ઉપરોક્ત ઘટના આ ફરમાન મળતા પહેલા વિ.સં. ૧૬૬૯માં ઘટી હોવી જોઈએ. વિ.સં. ૧૯૬૯-૭૦નું ચાતુર્માસ મુનિશ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીએ માલપુરામાં વીતાવ્યું હોય તે શક્ય છે. આ ચાતુર્માસમાં જ તેઓ આગ્રા આવ્યા હોય તે પણ અશક્ય નથી.

૩૭. માલપુરામાં શ્રી આદિનાથ ભગવાનનું ‘વિજયગચ્છ’નું દહેરાસર છે.

૩૮. મહો. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિના ઉપદેશથી માલપુરામાં શ્રીચન્દ્રપ્રભ સ્વામીનું દહેરાસર બંધાયું હતું તેનો શિલાલેખ આ પ્રમાણે છે—

સંવત્ ૧૬૭૨ વર્ષે તપાગચ્છાધિરાજભટ્ટારક શ્રીપૂ.વિજયસેનસૂરીશ્વરાણાં આચાર્યશ્રીવિજયદેવસૂરિપ્રભૃતિસાધુ સંસેવિતચરણારવિદાનાં વિજયમાનરાજ્યે પાતિશાહશ્રીઅકબરપ્રાદાપિતોપાધ્યાયપદધારક-શ્રીશત્રુંજયકરમોચનાદ્યનેક-સુકૃતકારકમહોપાધ્યાયશ્રીભાનુચન્દ્રગણિનામુપદેશાત્ અષ્ટોત્તરશતાવધાનપ્રમુદિતપાતિશાહશ્રીઅકબરપ્રદત્તખુષ્કહમાદિનામ્નાં પં૦ સિદ્ધિચન્દ્રાણાં ચૈત્યભૂમિગ્રહણાદિમહોદયમેન ચ સા. બાગાપ્રમુખમાલપુરીયસંઘેન શ્રીચન્દ્રપ્રભપ્રાસાદઃ કારિતઃ લી૦ લાલચન્દ્ર ગણિના સૂત્રધરી(ધાર)પરસા ॥

શિલાલેખને આધાર એક વિગત સ્પષ્ટ થાય છે કે—વિ.સં. ૧૬૭૨માં શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજીને ‘પંડીત’ પદવી મળી ગઈ હશે. ચરિતમાં તેમને પદવી મળ્યાનો ઉલ્લેખ નથી. આમ વિ. સં. ૧૬૭૦થી વિ.સં. ૧૬૭૨ની વચ્ચે (૨૫થી ૨૮ વર્ષની ઉંમરે) તેમને પંડીત પદવી પ્રાપ્ત થઈ હોય તે શક્ય છે.

૩૯. મકબરખાન પ્રથમ વખત વિ. સં. ૧૬૭૩માં આસો સુદ ત્રયોદશીના દિવસે ગુજરાતનો સુબો થયો હતો. ઈ. સ. ૧૬૦૮ (સંભવતઃ વિ. સં. ૧૬૬૫)માં તે જહાંગીર વતી ખંભાત અને સુરતના ફોજદાર તરીકે રહ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૬૧૬માં (=વિ. સં. ૧૬૭૩) તે ગુજરાતનો ચૌદમો સૂબો થયો. ઈ. સ. ૧૬૧૮માં (=વિ. સં. ૧૬૭૫) ‘શહાજહાં’ ગુજરાતના પંદરમાં સૂબા તરીકે નીમાયો. (History of Gujrat Bombay gazz. p. 275/76.)

સલાહ મુજબ યોગ્ય કરીશ'. પં. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી મકબરખાન સાથે જોડાયા. બન્ને થોડા જ સમયમાં સિદ્ધપુર પહોંચ્યા.

આ તરફ આ. શ્રીવિજયદેવસૂરિજીએ ધનવિજયજી નામના એક સાધુ અને દસ જૈન અગ્રણી ગૃહસ્થોને પં. શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજી પાસે મોકલ્યા અને 'ઉપાધ્યાય' પદ લેવા પાટણ આવવાનું આમન્ત્રણ આપ્યું. પં. શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજીએ આ પ્રસ્તાવ નકારી કાઢ્યો. પોતાની માન્યતાથી ચ્યુત થયા વિના તેઓ મહેસાણા થઈ અમદાવાદ આવ્યા.

અમદાવાદમાં પં. શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજી, ઉપા. શ્રી સોમવિજયજી ગણિને મળ્યા. તેમણે પં. શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજીને અભિનંદન આપ્યા અને શાન્તિમય પગલા લેવાનું સૂચન કર્યું. પં. સિદ્ધિચન્દ્રજીના તમામ પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. આથી તેમણે તેમ જ તેમના ટેકેદારોએ નિર્ણયાત્મક પગલું ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તદનુસાર જુદા જુદા સ્થળોથી ઉપા. શ્રી સોમવિજયગણી, ઉપા. શ્રીનંદીવિજયગણી, ઉપા. શ્રીવિજયરાજવિજય ગણી, ઉપા. શ્રીધર્મવિજય ગણી, ઉપા. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણી, પં. શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજી ગણી વગેરે સાધુઓ અમદાવાદમાં એકત્રિત થયા.

તેમણે રામવિજયજી નામના સાધુભગવંતને આચાર્યપદવી આપી આચાર્ય શ્રીવિજય સેનસૂરીશ્વરજીના ઉત્તરાધિકારી જાહેર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તે મુજબ વિ. સં. ૧૬૭૩ પોષ શુકલા દ્વાદશી (અથવા ત્રયોદશી) બુધવારના દિવસે રામવિજયજીને આચાર્ય પદવી આપી આચાર્ય શ્રીવિજયસેનસૂરીશ્વરજીના પટ્ટધર 'વિજયતિલકસૂરીશ્વરજી'ના નામે જાહેર કરાયા. આ જ દિવસે પં. શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજીને 'ઉપાધ્યાય' પદવી આપવામાં આવી^{૪૦} આ પદવી-દાન મહોત્સવમાં સૂબા મકબરખાને પણ ભાગ લીધો હતો.

આ પ્રસંગ પછી ઉપા. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણી, તેમ જ ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણી 'સિરોહી' આવ્યા. ઉપા. શ્રીનંદીવિજયજી ગણી માંડવગઢમાં બાદશાહ જહાંગીરને મળ્યા.^{૪૧} બાદશાહ જહાંગીરે તેમને આદર આપ્યો અને ઉપા. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણિને મળવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. તેણે બે મેવડાઓને ફરમાન આપી મકબરખાન પાસે મોકલ્યા. ફરમાનમાં ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણી પોતાને મળે તે માટેનો પ્રબંધ કરવાની સૂચના હતી. સૂબા મકબરખાન આચાર્યશ્રી વિજયતિલકસૂરિજીને મળ્યો. ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિ 'સિરોહી'માં છે તે જાણ્યું. અને બાદશાહનું ફરમાન આચાર્યશ્રીને જણાવ્યું. આચાર્યશ્રી વિજયતિલકસૂરિજીએ ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણિને તત્કાલ અમદાવાદ બોલાવ્યા અને ઉપા. શ્રીધર્મવિજયજી ગણિને સિરોહી તરફ મોકલ્યા. ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણી અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યાં તેમનો આચાર્યશ્રી વિજયતિલકસૂરિજી તેમ જ સૂબા મકબરખાને સત્કાર કર્યો. ફરમાનની વિગત જાણી તેઓએ

૪૦. પં. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીની ઉંમર સંભવતઃ ૨૮ વર્ષ.

૪૧. બાદશાહ જહાંગીરે વિ.સં. ૧૬૭૦ (ગુજ. ૧૬૬૮) આસો વદ-બીજના દિવસે (ઈ. સ. ૧૬૧૩, છટ્ટી સપ્ટેમ્બર) આગ્રા છોડ્યું. વિ. સં. ૧૬૭૦ (હિન્દી) માગસર સુદ ૭ (૮-૧૧-૧૬૧૩)ના દિવસે તે અજમેર આવ્યો. ત્યાંથી વિ.સં. ૧૬૭૩ કાર્તિક સુદ-૩ (૨-૧૧-૧૬૧૬)ના દિવસે તેણે માંડવગઢ જવા પ્રયાણ કર્યું વિ. સં. ૧૬૭૩ ફાલ્ગુન શુકલા સપ્તમી (૩-૩-૧૬૧૭)ના દિવસે તે માંડવગઢ પહોંચ્યો.

માંડવગઢ જવા વિહાર કર્યો.

બાદશાહ જહાંગીર ઉપા. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણિને જોઈને ખૂબ ખુશ થયો. તેણે તેમને પોતાના પુત્ર ‘સહરીયાર’ને ધર્મ ભણાવવાની વિનંતી કરી. ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણિએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. તેમના કહેવાથી બાદશાહે અમદાવાદ સુરતના અધિકારીઓને પત્ર લખીને જણાવ્યું કે—‘સાગરપક્ષના સાધુઓ અન્યને હેરાન ન કરે તેની કાળજી લેવી.’

ચાતુર્માસમાં (પ્રાયઃ વિ. સં. ૧૬૭૩) તપાગચ્છની બે શાખાઓ સાગર પક્ષ અને વિજયપક્ષ વચ્ચે બુર્હાનપુરામાં મોટો ઝગડો થયો. શ્રી દર્શનવિજય બુર્હાનપુરાથી નીકળીને ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણિને મળ્યા. ઉપાધ્યાયજીએ ઉપા. સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિ દ્વારા બાદશાહને નાખુશી વ્યક્ત કરતો પત્ર લખવા કહ્યું. બાદશાહ જહાંગીરે પોતાના પુત્ર તેમ જ લશ્કરના ઉપરી ખુરમ સુલતાનને જરૂરી પગલા લેવાનું જણાવ્યું. બુર્હાનપુરા શાન્ત પડ્યું.

વિજયપક્ષ અને સાગરપક્ષ વચ્ચે ઝગડો શાથી થયો ? એ વાત ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી ગણિએ તેમ જ ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિએ બાદશાહને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બાદશાહે બન્ને પક્ષને સમજવાની ઈચ્છાથી આચાર્ય શ્રીવિજયદેવસૂરિજી તેમ જ આચાર્ય શ્રીવિજય-તિલકસૂરિજીને માંડવગઢ બોલાવ્યા. બન્ને આચાર્યો માંડવગઢ આવ્યા. સાગરપક્ષના ઉપા. શ્રી નેમસાગર આચાર્યશ્રીવિજયદેવસૂરિજીના પક્ષકાર તરીકે આવ્યા.

બાદશાહ જહાંગીરે બન્ને આચાર્યોને પોતાની સમક્ષ બોલાવી મતભેદ જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આચાર્યશ્રીવિજયદેવસૂરિજી વતી ઉપા. શ્રીનેમસાગરે ફરિયાદ કરી કે સામો પક્ષ આચાર્યશ્રીવિજયદેવસૂરિજીનું બહુમાન કરતો નથી. ફરિયાદના જવાબમાં ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજીગણિએ જણાવ્યું કે—‘જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરીજીએ દર્શાવેલા આદર્શોનું જે બહુમાન કરતો નથી તે બહુમાન અપાત્ર છે.’ તેમનો નિર્દેશ એ તરફ હતો કે—આચાર્યશ્રી-વિજયદેવસૂરિજી વગેરે, જગદ્ગુરુએ ઉપા. શ્રીધર્મસાગરજીના જે ગ્રન્થોને અપ્રમાણ જાહેર કર્યા હતા તેને પ્રમાણ ગણતા હતા. બાદશાહ જહાંગીરે વિજયદેવસૂરિજીને આચાર્યશ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વરજીના ઉત્તરાધિકારી જાહેર કર્યા. તેમનાથી પ્રભાવિત થઈને તેમને “જહાંગીરી મહાતપા”નું બિરૂદ આપ્યું.

વિ. સં. ૧૬૭૬માં આચાર્યશ્રી વિજયતિલકસૂરિજી કાળધર્મ પામ્યા. આ જ વર્ષમાં પોષ શુકલા ચતુર્દશીના દિવસે આચાર્યશ્રીવિજય આનંદસૂરિજીને તેમના પટ્ટધર જાહેર કરાયા. આચાર્યશ્રી વિજયદેવસૂરિજી અને આચાર્યશ્રી વિજયઆણંદસૂરિજી વચ્ચે ખટરાગ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હતો.

વિ. સં. ૧૬૮૧માં આ મતભેદનું નિવારણ કરવાના હેતુથી અમદાવાદમાં સંમેલન થયું. સિરોહીના દિવાન મોતી તેજપાળે સક્રિય રસ લઈ મનમેળ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેને ‘ગચ્છભેદનિવારણ’ અને ‘સંઘપતિ’નું તિલક મળ્યું. પરંતુ આ એકતા લાંબો સમય ટકી નહીં.

વિ. સં. ૧૬૭૩ પછીના ૧૭ વર્ષમાં મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણી તેમ જ મહો. શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજી ગણી ક્યાં વિચર્યા હતા તેની વિગતો અપ્રાપ્ય છે.

વિ. સં. ૧૬૮૦માં નાડલાઈના શ્રાવક મેહજલે આચાર્યશ્રી વિજયાણંદસૂરિજીની નિશ્રામાં પાલિતાણાનો સંઘ કાઢ્યો. આ સંઘમાં મહો. શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજી ગણી ધોળકાથી જોડાયા હતા. (જુઓ—આ.શ્રીવિજયતિલકસૂરિજી. રાસ અધિકાર-૨.૧૮૪૨)

આ સંઘમાં મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણી જોડાયા હોય તેવો ઉલ્લેખ નથી તેમ જ તે પછીની તેમની કોઈ વિગતો ઉપલબ્ધ નથી. આથી અનુમાન થઈ શકે કે—તેઓ વિ. સં. ૧૬૮૦ પૂર્વે કાળધર્મ પામ્યા હશે. યદ્યપિ ‘જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ’ મુજબ તેઓ વિ. સં. ૧૭૨૨ સુધી વિદ્યમાન હતા. (જુઓ ભાગ-૩ પૃ. ૭૮૮)

આ પછી મહો. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીગણિના જીવન સંબંધી વિગતો પણ ઉપલબ્ધ નથી. અનુશ્રુતિ મુજબ તેઓ પાછલા વર્ષોમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં વીજાપુરની પાસે આવેલા ‘સંઘપુર’ ગામમાં રહ્યા હતા. અને ત્યાં રહીને તેમણે ઘણા ગ્રન્થોની રચના કરી હતી. તેમના હસ્તે વિ. સં. ૧૭૧૪ લખાયેલ (સંઘપુર) ‘જિનશતકવૃત્તિ’ની હસ્તપ્રત મળે છે.

તેમણે સંશોધન કરેલી ‘કાવ્યપ્રકાશખંડનવૃત્તિ’ની પ્રતમાં વિ. સં. ૧૭૨૨ની સાલ નોંધાયેલી છે. આથી તેઓ વિ. સં. ૧૭૨૨ સુધી વિદ્યમાન હતા તે અનુમાન થઈ શકે.

ઉપસંહાર :

મહો. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિની સંભવિત જીવન-તિથિઓ આ પ્રમાણે છે.

- (૧) જન્મ : વિ. સં. ૧૬૪૪
- (૨) દીક્ષા : વિ. સં. ૧૬૫૨
- (૩) ‘ખુશ્કહમ’ બિરૂદ : વિ. સં. ૧૬૫૩
- (૪) પંડીત પદવી : વિ. સં. ૧૬૭૦થી વિ. સં. ૧૬૭૨ની વચ્ચે
- (૫) ‘ઉપાધ્યાય’ પદવી : વિ. સં. ૧૬૭૩ પોષ શુકલા દ્વાદશી, સ્થળ : અમદાવાદ
- (૬) કાળધર્મ : વિ. સં. ૧૭૨૨ પછી.

મહોપાધ્યાય શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજી ગણી : ગ્રન્થ-સમ્પત્તિ :⁺

(૧) કાદમ્બરી-ઉત્તરાર્દ્ધ ટીકા:- બાણભટ્ટ કૃત ‘કાદમ્બરી’ (ગદ્યકાવ્ય) પર મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રજી ગણિએ ટીકા રચવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. પૂર્વાર્દ્ધ પછી અપૂર્ણ રહેલી આ ટીકાની પૂર્તિ ઉપા. શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિએ કરી હતી. પ્રસ્તુત કૃતિ વિ. સં. ૧૬૭૩ પછી રચાઈ હોવાનો સંભવ છે. ‘નિર્ણયસાગર પ્રેસ’ તરફથી પ્રકાશિત થઈ છે.

મંગલ :- મેરુઃ સ્નાત્રભવૈઃ સકુહ્કુમપયઃપૂરૈઃ પરિતોઽભવત્
પીતસ્તેન સુવર્ણપર્વત ઇતિ ય્યાર્તિ જગામ ક્ષિતૌ ।

૪૨. —વલી વાયક સિદ્ધિચંદ તો ભાવવિજય ભલા એ.

+ પ્રસ્તુત પરિચય ગ્રન્થરચનાના અનુક્રમ અનુસારે આપવામાં આવ્યો નથી. પરિચય સાથે યથાસંભવ મંગલ, પ્રતિજ્ઞા, પ્રશસ્તિ અને પુષ્પિકા મૂકવામાં આવ્યાં છે.

દેવી નૃત્યવિશીર્ણહારમણિભિસ્તારો ગતસ્તારકા-
ધારોઽસાવિતિ યજ્જનિવ્યતિકરઃ સોઽવ્યાદ્ વૃષાઢ્ઢઃ પ્રભુઃ ॥૧॥

પ્રતિશ્ઠા :- સાક્ષાત્કન્દર્પરૂપઃ ક્ષિતિતલવિદિતો વાચકબ્રાતશક્રઃ
સ્મૃત્વા વાક્યં ગુરૂણાં ગુરુવચનરતો ભક્તિપર્યાનગર્વાત્ ।
ધીમાન્ ષટ્શાસ્ત્રવેત્તા રચયતિ રુચિરાં સજ્જનૈઃ શ્લાઘનીયાં
ટીકાં કાદમ્બરીયાં નિજગુરુઘટિતાં કિચ્છિદૂનસ્થિતાં સઃ ॥

પુષ્પિકા :- ઇતિ શ્રીપાતશાહશ્રીઅકબ્બરજલાલદીનસૂર્યસહસ્રનામાધ્યાપક-શ્રીશત્રુઙ્ગયતીર્થકરમોચ-
નાઘનેકસુકૃતવિધાપકમહોપાધ્યાયશ્રીભાનુચન્દ્રગણિસ્તચ્છિષ્યાષ્ટોત્તરશતાવધાનસાધનપ્રમુદિતપાદશાહશ્રી-
અકબરપ્રદત્તરુષ્ફહમાપરાભિધાનમહોપાધ્યાયશ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણિવિરચિતાયાં કાદમ્બરીટીકાયામુત્તરખણ્ડ-
ટીકા સમાપ્તા ॥

(૨) શોભનસ્તુતિટીકા:- ૨૧જા ભોજના દરબારના રત્ન કવિ ધનપાલના બંધુ
શોભનમુનિની પ્રસિદ્ધ કૃતિ નામે 'સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા'ની ટીકા. 'શોભનસ્તુતિ' ચોવીસ
તીર્થકરોની યમકબદ્ધ સ્તુતિ છે. 'આગમોદય સમિતિ'-એ પ્રસ્તુત કૃતિ પ્રકાશિત કરી છે.

મંગલ :- શાશ્વત્ક્ષીરપયોધિજા મધુકરી સંસેવ્યમાનક્રમા-
મ્બોજન્મદ્વિતયઃ શિવં સ દિશતુ શ્રીપાર્શ્વચિન્તામણિઃ ।
કસ્તૂરિકૃતપત્રવલ્લીહૃદયા યત્કીર્તિકાન્તા કિમુ
દ્રઘ્નું વિશ્વમિતસ્તતઃ શશિતનુઃ કૌતુહલાદ્ ભ્રામ્યતિ ॥૧॥

પ્રતિશ્ઠા :- બાલબોધકૃતે તેન પરોપકારશાલિના ।
સંક્ષિપ્તા ક્રિયતે વૃત્તિઃ શોભના શોભનસ્તુતેઃ ॥૬॥

પુષ્પિકા :- ઇતિ ઈત્યાદિથી વિરચિતાયાં પર્યન્ત ઉપર મુજબ. ત્યાર પછી
શોભનાચાર્યનામ્ના વિહિતાયાઃ શોભનસ્તુતેઃ ટીકાયાઃ શ્રીમહાવીર-
તીર્થકરસ્યેયં સ્તુતિવૃત્તિઃ । તત્સમાપ્તૌ ચ સમાપ્તા શ્રીશોભનસ્તુતિ-
વૃત્તિઃ ॥

(૩) વૃદ્ધપ્રસ્તાવોક્તિરત્નાકરઃ- સંસ્કૃત શ્લોકોનો સંગ્રહ. સ્વરચિત ભક્તામરસ્તોત્ર-વૃત્તિમાં આ
ગ્રન્થમાંના ૨૯ કાવ્યો ટાંકેલા જોવા મળે છે. (અસ્મત્કૃત=અસ્મન્નિ
તિ-વૃદ્ધપ્રસ્તાવોક્તિરત્નાકરાત્)

(૪) મહોપાધ્યાયશ્રીભાનુચન્દ્રજીગણિચરિતમ્:-કર્તાના માનનીય ગુરુ મહોપાધ્યાય શ્રી
ભાનુચન્દ્રજી ગણિનું જીવનચરિત્ર. ચાર પ્રકાશમાં વિભક્ત આ
કાવ્યના પ્રથમ પ્રકાશમાં (૧) જગદ્ગુરુ આચાર્યશ્રી હીરવિજય-
સૂરીશ્વરજી તેમ જ અકબર બાદશાહનું મિલન (૨) અહિંસા
ફરમાન, (૩) જગદ્ગુરુનું ગુજરાતમાં પુનરાગમનનું વર્ણન છે.
દ્વિતીય પ્રકાશમાં (૧) મહોપાધ્યાય શ્રીભાનુચન્દ્રજીગણિની
પૂર્વપરંપરા (૨) તેમનું અને બાદશાહનું મિલન (૩) બાદશાહ

સાથેના રોકાણ દરમ્યાન થયેલા અનેકવિધ કાર્યો (૪) તેમને 'ઉપાધ્યાય' પદની પ્રાપ્તિનું વર્ણન છે. તૃતીય પ્રકાશમાં બાદશાહ અકબર સાથે કાશ્મીર યાત્રા અને શત્રુંજયતીર્થ કરમોચનનું વર્ણન છે. ચતુર્થ પ્રકાશમાં. (૧) ઉપા. શ્રી ભાનુચન્દ્રજી અને મુનિશ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજીનું મિલન (૨) બનેએ સાથે મળીને બાદશાહ અકબર અને જહાંગીર દ્વારા કરાવેલા શુભ કાર્યો (૩) શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રજીનો રાજ્યનિકાલ અને બાદશાહ જહાંગીરે માંગેલી માફીનું વર્ણન છે. પ્રસ્તુત કૃતિ મો.દ.દેસાઈના સંપાદનપૂર્વક 'સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળા' દ્વારા પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત છે.

મંગલ :-

શ્રેયશ્રીલલનાવિલાસરસિકઃ પાયાદપાયાત્ સ વઃ
શ્રીમન્નાભિનરેન્દ્રસૂનુરમરૈઃ સંસેવ્યમાનાન્તિકઃ ।
રેજે યસ્ય કચાવલી ભુજશિરોદેશે લુઠન્તી કિમા-
લગ્ના શૈવલમજ્જરી શમસુધાપાથોનિધૌ મજ્જતઃ ॥૧॥

પ્રતિજ્ઞા :-

સ શ્રીવાચકભાનુચન્દ્રમુનિપઃ પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠોઽભવત્,
સાહિશ્રીમદકબ્બરં નરવરં સમ્બોધ્ય સૌભાગ્યભૂઃ ।
તસ્માચ્ચાર્હતશાસનસ્ય મહિમાત્યર્થ યથા પ્રાપથે,
તદ્વૃતાન્તલવં સ વર્ણનિકરૈરુત્કર્ણમાકર્ણ્યતામ્ ॥૨॥

પુષ્પિકા :-

ઇત્યુપાધ્યાયશ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણિવિરચિતે મહોપાધ્યાયશ્રીભાનુચન્દ્રગણિ
પ્રભાવકપુરુષચરિતે મહાકાવ્યે...ચતુર્થઃ પ્રકાશઃ ॥છા॥

મહોપાધ્યાયશ્રી ૧૯ શ્રીભાનુચન્દ્રગણિશિષ્યસકલપણ્ડિતશિરોમણિપણ્ડિત
શ્રીદેવચન્દ્રગણિપણ્ડિતશ્રીવિવેકચન્દ્રગણિશિષ્યમુનિગુણચન્દ્રેણ લિખિતઃ ॥

(૫) ભક્તમરસ્તોત્રવૃત્તિઃ

આચાર્યશ્રી માનતુંગસૂરીશ્વરજી વિરચિત પ્રસિદ્ધ સ્તોત્ર
'ભક્તમર'ની ટીકા. ભીમશી માણેકે પ્રસિદ્ધ કરી છે.

મંગલ :-

શ્રેયઃશ્રિયે પ્રભુર્ભૂયાત્ સ વો [શ્રી]નાભિનન્દનઃ ।
સ્વર્ગવી ચ મદીયા ગૌઃ સુરસાર્થમપૂષયત્ ॥૧॥

પ્રતિજ્ઞા :-

તેન વાચકચન્દ્રેણ સિદ્ધિચન્દ્રેણ તન્યતે ।
ભક્તમરસ્ય બાલાનાં વૃત્તિર્વ્યુત્પત્તિહેતવે ॥૪॥

પુષ્પિકા :-

ઇતિ....પાતશાહશ્રી-નૂરદીન-જહાંગીર-પ્રદત્ત-'ખુષ્ફહમ'-'નાદિરજમાં'
દ્વિતીયાભિધાનમહોપાધ્યાયશ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણિવિરચિતા ભક્તમર-સ્તોત્રવૃત્તિઃ
સમાપ્તા ॥

(૬) તર્કભાષાટીકા:-

'કેશવમિશ્ર' કૃત વૈશેષિકગ્રન્થ તર્કભાષાની આ ટીકા અઘાવધિ
અમુદ્રિત છે. અમદાવાદના વિમલગચ્છના ભંડારમાં (દેવસાનો

પાડો) તેની હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ છે.

- (૭) સપ્તપદાર્થી વૃત્તિ:- 'શિવાદિત્ય' કૃત વૈશેષિક ગ્રન્થ સપ્તપદાર્થીની ટીકા પણ અઘાવધિ અમુદ્રિત છે. અન્ય વિગતો ઉપર મુજબ.
- (૮) જિનશતકટીકા:- ચન્દ્રગચ્છના મુનિ શ્રીજમ્બૂનાગે વિ. સં. ૧૦૦૫માં તીર્થંકર પરમાત્માની સ્તુતિરૂપે રચેલું કાવ્ય તે 'જિનશતક' નાગેન્દ્રગચ્છના શ્રીસામ્બમુનિએ તે ઉપર વિ.સં. ૧૦૨૫માં 'પંજિકા' ટીકા લખી છે. ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ વિ.સં. ૧૭૧૪માં સંઘપુરમાં 'ચન્દ્રચન્દ્રિકા' નામની વિસ્તૃત ટીકા રચી છે. વિ. સં. ૧૭૧૪ વૈશાખ શુક્લ તૃતીયા દિને સંઘપુરમાં જ લખાયેલી ૩૪ પાનાની પ્રત વીજાપુરના વિમલગચ્છના ભંડારમાં છે.
- મંગલ :- પ્રણમ્ય નમ્રામરપૂર્વદેવં શ્રીનાભિરાજાઙ્ગજમાદિદેવમ્ ।
પ્રતિષ્ઠા :- શ્રીસિદ્ધચન્દ્રાભિધવાચકેન્દ્રઃ સુખાવબોધાં વિદધાતિ વૃત્તિમ્ ॥૧॥
વિશેષાર્થો વિશેષાર્થેજ્ઞાતવ્યઃ પઙ્ગિકાદિતઃ ।
મયા યોજનિકામાત્રં બાલાનામિહ દશ્યતે ॥૫॥
- પ્રશસ્તિ :- સંવતિ શશિ-મુનિ-વિદ્યા-પ્રમિતે વર્ષે ચ ફાલ્ગુને માસિ ।
સુગમા વૃત્તિર્વિહિતા વાચકવરસિદ્ધિચન્દ્રમુનીન્દ્રેણ ॥ (દ્વિતીયપરિ-
ચ્છેદાન્તે)
શ્રીવિદ્યાપુરસંનિધિવર્તિશ્રીસંઘપુરસ્થિતેનૈષા વૃત્તિઃ ૧ ।
વિહિતા વાચકચન્દ્રેણ સિદ્ધિચન્દ્રમુનીન્દ્રેણ ॥ (તૃતીયપરિચ્છેદાન્તે)
- પુષ્પિકા :- ઇતિ (ઇત્યાદિ પૂર્વવત્) પાતસાહશ્રીઅકબરજુલ્લાલદીનપ્રદત્તખુષ્ફ-
હમાપરાભિધાનેન પાતશાહશ્રીનૂરદીનજિહાંગીરપ્રદત્ત 'નાદિરજ્જમાં' નામ્ના ચ
મહોપાધ્યાયશ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણિવિરચિતાયાં જિનશતકટીકાયાંચન્દ્ર-
ચન્દ્રિકાભિધાનાયાં વામ્વર્ણનો નામ ચતુર્થઃ પરિચ્છેદઃ સમાપ્તઃ ॥ સંવત્
૧૭૧૪ વર્ષે વૈશાખસુદિ ૩ દિને શ્રીસંઘપુરગ્રામે ॥
- (૯) વાસવદત્તાટીકા:- મહાકવિ સુબન્ધુના ચમ્પૂકાવ્ય વાસવદત્તાની ટીકા વીજાપુર
વિમલગચ્છનો ભંડાર તેમ જ Bhandarkar Oriental
Research Insti. Pune.માં તેની હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ છે.
- મંગલ :- જયશ્રિયં યચ્છતુ મારુદેવઃ પૂર્ષોહિતામાનતપૂર્વહેતવઃ । (?)
યો નાભિજન્માપિ વૃષધ્વજોઽભૂત્ તદદ્ભૂતં કસ્ય જનસ્ય ન સ્યાત્ ॥
- પ્રતિષ્ઠા :- તેનેયમત્યદ્ભૂતબુદ્ધિશાલિના મેધાવિનાં ચિત્તચમત્કૃતેઃ કૃતે ।
પરોપકારેણ પરેણ વૃત્તિર્વિધીયતે વાસવદત્તિકાચ્યા ॥૧૧॥
- પુષ્પિકા :- ઇતિ (ઇત્યાદિ પૂર્વવત્) મહોપાધ્યાયશ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણિવિરચિતં

વાસવદત્તાચમ્પૂવિવરણં સમાપ્તમ્ ॥ ઇતિ વાસવદત્તાચ્ચાનરૂપં ચમ્પૂ
તટ્ટીકા સમાપ્તેતિ ॥ સંવત્ ૧૭૨૨ લેખિતા શ્રીરસ્તુ ॥ શ્રી ગ્રન્થાગ્રં
૩૧૫૦ શ્લોકસદ્ગ્યાક્ષરગણનયા ॥

(૧૦) **કાવ્યપ્રકાશખંડનમ્**:-વિખ્યાત સાહિત્યાચાર્ય 'મમ્મટ'ના 'કાવ્યપ્રકાશ'માં ૨જૂ થયેલા સાહિત્યિક વિચારોની સમાલોચના કરતી કૃતિ. રસિકલાલ પરીખના સંપાદન હેઠળ સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળાએ તેને પ્રકાશિત કરી છે.

મંગલ :- શ્રેયઃશ્રિયં તનુમતાં તનુતાં સ શમ્ભુઃ શ્રીઅશ્વસેનધરણીરમણાઙ્ગજન્મા ।
ઉત્કળિઠતા ત્રિપથગા વિતતસ્ત્રિમૂર્તિ-વ્યાલોકતે ત્રિજગતીમિવ યસ્ય
કીર્તિઃ ॥૧॥

પ્રતિજ્ઞા :- શાહેરકબ્બરધરાધિપમૌલિમૌલેશ્વેતઃસરોરુહવિલાસઘડંદ્રિતુલ્યઃ ।
વિદ્વચ્ચમકૃતિકૃતે બુધસિદ્ધિચન્દ્રઃ કાવ્યપ્રકાશવિવૃત્તિ કુરુતેઽસ્ય
શિષ્યઃ ॥૩॥

પુષ્પિકા :- ઇતિ....(ઈત્યાદિ પૂર્વવત્) શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણિવિરચિતે કાવ્યપ્રકાશ-
ખંડને દશમ ઉલ્લાસઃ સમાપ્તઃ । શ્રીરસ્તુ શુભમસ્તુ સંવત્ ૧૭૨૨ વર્ષે
પોષ વદિ ગુરૌ લિખિતં શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રસાદાત્ ।

(૧૧) **અનેકાર્થોપસર્ગવૃત્તિઃ**:-અમરકોષમાં દર્શાવેલા ઉપસર્ગોના અનેક અર્થોનું વિવરણ કરતી
કૃતિ. વિમલગચ્છનો ભંડાર વીજાપુર, અને પ્રવર્તક કાન્તિ-
વિજયજીનો ભંડાર, ઘાણીમાં આની હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ છે.

॥ ઈ નમઃ ॥ મહોપાધ્યાયશ્રી ૫ ભાનુચન્દ્રગણિગુરુભ્યો નમઃ ॥

મંગલ :- મૂલઃ- પ્રણમ્ય શ્રીમદર્હનંતં સિદ્ધિચન્દ્રેણ ધીમતા ।
અમરપ્રોક્તનાનાર્થઃ પૃથક્કૃત્ય વિલિખ્યતે ॥૧॥
ટીકા:- શ્રેયઃ સ્ત્રીર્મરીવ પદ્મજવનં સૌદામિનીવામ્બુદં
ગદ્ગેવામ્બુનિર્ધિ સુધેવ શશિનં ગૌરીવ ગૌરીવરમ્ ।
છાયેવામ્બુજમિત્રમાશ્રિતવતી યત્પાદપાથોરુહં
સ શ્રીમાન્ પ્રથમપ્રભુઃ પ્રતિદિનં પુષ્ણાતુ પુણ્યશ્રિયમ્ ॥૧॥

પ્રતિજ્ઞા :- નાનાર્થસ્યામરકૃતેર્વીક્ષ્ય કોષાનેકષઃ ।
તેન સ્વશેમુષીવૃદ્ધ્યૈ વ્યાખ્યા કાચિદ્ વિધીયતે ॥૬॥

પ્રશસ્તિ :- શ્રીભાનુચન્દ્રશિષ્યેણ સિદ્ધિચન્દ્રેણ ધીમતા ।
અનેકાર્થોપસર્ગાણાં વૃત્તિરેષા વિનિર્મિતા ॥

પુષ્પિકા :- ઇતિ (ઈત્યાદિ પૂર્વવત્) શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણિરચિતા અનેકાર્થોપસર્ગવૃત્તિઃ

સમાપ્તા ॥

- (૧૨) ધાતુમજ્જરી:- વ્યાકરણ વિષય ધાતુઓના સંદર્ભમાં રચાયેલી કૃતિની હસ્તપ્રત લીંબડીના ભંડારમાં છે. અનુપલબ્ધ હોવાથી અન્ય વિગતોની નોંધ મૂકી શકાતી નથી.
- (૧૩) આખ્યાતવાદટીકા:-આખ્યાતના અર્થ અંગે ન્યાય, વ્યાકરણ અને મીમાંસાના મતો ભિન્ન ભિન્ન છે. તેની ચર્ચા પ્રસ્તુત કૃતિમાં કરવામાં આવી હશે. પ્રસ્તુત કૃતિ 'આખ્યાતવાદ' નામે સ્વતંત્ર હશે અથવા અન્ય રચિત આખ્યાતવાદની ટીકા હશે. આ અંગે ચોક્કસ નિર્ણય તેની હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ થાય પછી જ થઈ શકે. 'વિમલગચ્છનો ભંડાર', (દેવસાનો પાડો) અમદાવાદમાં પ્રાયઃ આની હસ્તપ્રત છે.
- (૧૪) પ્રાકૃતસુભાષિતસદ્ગ્રહ:-નામ પ્રમાણે વિષય સ્પષ્ટ છે. લેખકના સમયમાં લખાયેલી પ્રત વીજાપુરમાં ઉપલબ્ધ છે.
- મંગલ :- ॥ મહોપાધ્યાય શ્રીભાનુચન્દ્રગણિગુરુભ્યો નમઃ ॥
પદમં ચિર પદમજિણસ્સ નમહ મહમણિમઠ્ઠ રમણિજ્જં । ઇત્યાદિ.
- પુષ્પિકા :- ॥ ૩ ॥
इति (ઈત્યાદિ પૂર્વવત્) મહોપાધ્યાય શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણિવિરચિતઃ પ્રાકૃતસુભાષિતસદ્ગ્રહ સમાપ્તઃ ॥
- (૧૫) સૂક્તિરત્નાકર:- ષડ્ઋતુ વિશે જુદા જુદા અનેક કવિઓએ રચેલા મુક્તકોનો સંગ્રહ પ્ર. કાન્તિવિ.નો ભંડાર, વડોદરામાં આની હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ છે.
- પુષ્પિકા :- ॥ ૩ ॥
इति (ઈત્યાદિ પૂર્વવત્) મહોપાધ્યાયશ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણિવિરચિતે સૂક્તિરત્નાકરે ષડ્ઋતુવર્ણનં સમાપ્તમ્ ॥
- (૧૬) મંગલવાદઃ - નવ્યન્યાયશૈલી પ્રવર્તક મહોપાધ્યાય ગંગેશે તત્ત્વચિંતામણિમાં સ્થાપિત કરેલા મંગલવાદનું સમર્થન કરતી કૃતિ. ઉદયનના પ્રાચીન મતનું ખંડન તેમ જ ગંગેશના મતનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે અહીં પ્રગલ્ભચરણને પણ ટાંકવામાં આવ્યા છે.
- મંગલ :- ॥ ૩ ॥
॥ ॐ ऐं नमः ॥ शङ्खेश्वर पुराधीशं श्रेयोवल्लीवनाम्बुदम् ।
विघ्नौघमत्तमातङ्गपञ्चास्यं श्रीजिनं भजे ॥१॥
- પુષ્પિકા :-મહો. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રગણિવિરચિતો મંગલવાદઃ સમાપ્તઃ ॥
- (૧૭) સપ્તસ્મરણવૃત્તિ:- (૧) નમસ્કાર મહામન્ત્ર (૨) ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર (૩) સપ્તત્યધિકશતજિન સ્તોત્ર (૪) સપ્તભયહર સ્તોત્ર (૫) અજિતશાન્તિ સ્તોત્ર (૬) લઘુશાન્તિ સ્તોત્ર (૭) બૃહચ્છાન્તિ સ્તોત્ર, આ સાત સ્મરણની ટીકા.

- મંગલ :- શ્રીનાભેયઃ શ્રિયં દદ્યાત્ સુરાસુરનમસ્કૃતઃ ।
વિઘ્નાનેકપપન્નાસ્યો દધત્ વિશ્વજનીનતામ્ ॥૧॥
- પ્રતિશ્ઠા :- તેન વાચકચન્દ્રેણ સિદ્ધિચન્દ્રેણ સર્વદા ।
બુદ્ધિવૃદ્ધ્યૈ વિતન્દ્રેણ બાલાનામલ્પમેધસામ્ ॥૪॥
- પુષ્પિકા :- ...ભયહરસ્તોત્રવૃત્તિઃ સમ્પૂર્ણસમજનિ ॥ સંવત્ ૧૭૯૨ આષાઢાદિ એવં
આષાઢ શુદિ ૧૩ દિને શનૌ શ્રીપત્તનનગરે લિખિતા ॥છ ॥
- અજિતશાન્તિસ્તોત્રવૃત્તિઃ- વિશ્વભૃદ્ વૃષભસ્વામી કામિતાર્થપ્રદોઽસ્તુ નઃ ।
નાભિજાતોઽપિ યચ્ચિત્રમભિજાતશિરોમણિઃ ॥૧॥
- પ્રતિશ્ઠા :- વાચકશ્રેણિમુખ્યેન સિદ્ધિચન્દ્રેણ તન્યતે ।
અજિતશાન્તિસ્તોત્રસ્ય વૃત્તિર્બાલાવબોધિકા ॥૨॥
- લઘુશાન્તિસ્તોત્રવૃત્તિઃ- પ્રણમ્યશ્રીમદર્હન્તં લઘુશિષ્યહિતે મયા ।
લઘુશાન્તિસ્તોત્રસ્યૈષા લઘુવૃત્તિર્વિધીયતે ॥૧॥
- પ્રશસ્તિ અંતે :- લઘુશાન્તિસ્તવવૃત્તિર્વિહિતા શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રમુનિરાજૈઃ ।
પઠનાય ચારુબુદ્ધેઃ કપૂરચન્દ્રાભિધાનશિષ્યસ્ય ॥૨॥
- બૃહચ્છાન્તિસ્તોત્રવૃત્તિઃ- શ્રીશાન્તિસ્વામિનં નત્વા શિવતાર્તિ જિનેશ્વરમ્ ।
વૃત્તિરેષા બૃહચ્છાન્તેઃ સિદ્ધિચન્દ્રેણ લિખ્યતે ॥૧॥
- (૧૮) લેખલિખનપદ્ધતિઃ- ‘આત્માનંદ’ (૪, નં-૮ પૃ-૨૨)માં આ પ્રત સ્વ. વિચક્ષણ
વિ.ના સંગ્રહમાં છે એમ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. વિષય
અસ્પષ્ટ છે.
- પુષ્પિકા :- મહોપાધ્યાય શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણિવિરચિતા લેખલિખનપદ્ધતિઃ સમાપ્તા ॥
લિખિતેયં વિદ્યાપુરે સં ૧૭૧૧ વર્ષે ॥
- (૧૯) સંક્ષિપ્તકાદમ્બરીકથાનકઃ- આશાભટ્ટ કૃત કાદમ્બરી ગદ્યકાવ્ય દુર્બોધ હોવાથી લોકભોગ્ય
ભાષામાં તે કથાનો ઉદ્ધાર કરી રચેલી કૃતિ.
ૐ । મહોપાધ્યાય શ્રી ૫ ભાનુચન્દ્ર ગણિગુરુભ્યો નમઃ ।
- મંગલ-પ્રતિશ્ઠા :- શ્રી સર્વજ્ઞં નત્વા ભક્ત્યા સ્વીયં ચ સદુરું સ્મૃત્વા ।
કાદમ્બર્યુદ્ધારો વિધીયતે સિદ્ધિચન્દ્રેણ ॥૧॥
પૂર્વે વૃદ્ધભોજઈં બાણપંડિતપાર્સિ કાદંબરીની કથા નવનવરસસંયુક્ત
કરાવી । તે કથા ઘણું કઠિન છેઈં । તે માટઈ મંદબુદ્ધિનઈ પ્રીચ્છવાનઈ
અર્થ સંક્ષેપઈં લોકભાષાઈં વે પ્રબંધ કીધો છિ ।
- પુષ્પિકા :- ઇતિ (ઈત્યાદિ પૂર્વવત્) શ્રીસિદ્ધિચન્દ્રગણિવિનિર્મિતં સંક્ષિપ્તકાદંબરી
કથાનકં સમાપ્તં ॥છા॥ સંવત્ ૧૭૪૭ વર્ષે પૌષ વદિ ૧૩ શનૌ દિને
લખિતં પલ્લનગરે ॥

જિનવિજય મુનિએ 'પુરાતત્ત્વ' (વોલ્યુમ-૫, નં-૪, પૃષ્ઠ ૨૪૪-૨)માં પ્રકાશિત કરી છે. આ ઉપરાંત ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિએ 'કામંદકીયં નીતિસાર'ની પ્રત પણ લખાવી છે. વિમલગચ્છનો ભંડાર, વીજાપુરમાં આની હસ્તપ્રત છે.

ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિજીએ ગુજરાતીમાં 'નેમનાથ' ચઉમાસી કાવ્યની પણ રચના કરી છે. 'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ'માં ઉદ્ધરણ રૂપે આપેલ કાવ્યનો નમૂનો પ્રસ્તુત છે.

દૂહો :-
કઉતિગ કાતિગ માસકો, સુભિક્ષ ભયો સબ દેશ
દંપતી પર્વ દીપાલિકા, ભાવત પહરઈ ભેખ.
ભલ ભેખરેખ બનાઈ ભામિની, સકલ લોક સઉ જમા;
આનંદ ગૃહ ગૃહ કરઈ ઓચ્છવ, અંગિ લાવઈ કુમકુમા,
ગિરિ રેવતાચલ મિલે જગગુરુ, શીખ રાજુલકો છઈ;
સિદ્ધિચન્દ્ર કે પ્રભુ સુવર પહિલી, સિદ્ધિપુર સુંદરી લઈ. (હરિગીત)

વિષયવિભાગની દૃષ્ટિએ ઉપાધ્યાયજી શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રન્થોને નીચે મુજબ વહેંચી શકાય.

- (૧) કાવ્ય (અને તેની ટીકાઓ) :- (૧) મહો. શ્રીભાનુચન્દ્રગણિપ્રભાવકપુરુષચરિત
(૨) વાસવદત્તા-ટીકા
(૩) કાદંબરીઉત્તરાદ્ધ-ટીકા
- (૨) સાહિત્ય (અલંકાર શાસ્ત્ર) :- (૧) કાવ્યપ્રકાશખંડન (વૃત્તિ)
- (૩) ધાર્મિક સ્તોત્ર :- (૧) ભક્તમર-સ્તોત્ર-વૃત્તિ
(૨) સત્તસ્મરણ-વૃત્તિ
(૩) જિનશતક-ટીકા
(૪) શોભનસ્તુતિ-ટીકા
- (૪) સુભાષિત :- (૧) વૃદ્ધપ્રસ્તાવોક્તિરત્નાકર
(૨) પ્રાકૃતસુભાષિતસંગ્રહ (પ્રાકૃત)
(૩) સૂક્તિરત્નાકર
- (૫) વ્યાકરણ :- (૧) ધાતુમંજરી
(૨) આચ્છ્યાતવાદ (ટીકા)
- (૬) કોષ :- (૧) અનેકાર્થોપસંગ્રહ-વૃત્તિ
- (૭) દર્શન (ન્યાય) :- (૧) મંગલવાદ
(૨) તર્કપરિભાષાટીકા
(૩) સત્તપદાર્થોવૃત્તિ

ગુજરાતીમાં, 'કાદંબરીકથાનકોદ્ધાર'ને કથા સાહિત્યમાં અને 'નેમનાથ ચઉમાસી કાવ્ય'ને 'કાવ્ય'માં સમાવી શકાય. માત્ર 'લેખલિખનપદ્ધતિ'ના વિષયનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

મહોપાધ્યાય શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિ : શિષ્ય સમ્પત્તિ :

મહો. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજી ગણિના પાંચ શિષ્યોના નામ પ્રાપ્ત થાય છે.

- (૧) મુનિશ્રી શુદ્ધિચન્દ્રજી - વિ. સં. ૧૬૯૮માં તેમણે વીજાપુરમાં 'દીપાલિકા કલ્પ'ની પ્રત લખી હતી. (જુઓ પ્રશસ્તિસંગ્રહ પત્ર-૨૦૯.)
- (૨) મુનિશ્રી શુભચન્દ્રજી - તેમને મુનિશ્રી ભાગ્યચન્દ્રજી નામે શિષ્ય હતા. તેમ જ તેમના અન્ય શિષ્ય મુનિશ્રી ખુશાલચંદ્રજીએ, સૂરવિજય અને મોહનવિજય રચિત 'રત્નપાલ રાજાનો રાસ'ની પ્રત લખી હતી. વિ. સં. ૧૭૮૬ ચૈત્ર શુકલા પૂર્ણિમા, ગંગાપુર :
- (૩) મુનિશ્રી સુબુદ્ધિચન્દ્રજી - તેમણે કપડવંજમાં વિ. સં. ૧૭૦૧ અશ્વિન કૃષ્ણ દ્વિતીયાદિને 'શીલદૂત'ની પ્રત લખી હતી.
- (૪) મુનિશ્રી કર્પૂરચન્દ્રજી -
- (૫) મુનિશ્રી અમીચન્દ્રજી - તેમને માટે પૂ. ઉપા. શ્રી સિદ્ધિચન્દ્રજીએ 'લઘુશાન્તિ સ્તોત્ર'ની વૃત્તિ લખી હતી.

જેમની તારક કૃપાદષ્ટિથી આ કાર્ય સાંગોપાંગ સંપન્ન થયું છે તે ગુરુભગવંતો પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરું છું.

- મારા સંસારતારક ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા
- જેમની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મને સતત સ્વાધ્યાય અને સંશોધનમાં પ્રવૃત્ત રાખે છે તે પરમશ્રદ્ધેય ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય હેમભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજા.
- જીવનના મહત્વના વરસો જેમણે મારા અભ્યાસ માટે જ મહેનત કરી તે પિતૃગુરુદેવ પૂજ્યમુનિવર શ્રી સંવેગરતિ વિજયજી મ.સા.
- સદાના સાથી બંધુ મુનિશ્રી પ્રશમરતિવિજયજી મ.
- દર્શનશાસ્ત્રનો બોધ જેમની પાસેથી મળ્યો તે સદ્ગત પ્રાજ્ઞવર્ય શ્રી રજનીકાંત ન. પરીખ. (M.A.) આ સમયે વિશેષ સ્મૃતિપથમાં આવે છે.

૨૦૬૩, વૈશાખ સુદ-૧

શ્રીપાળનગર વસતિ

વાલકેશ્વર

મુંબઈ.

વૈરાગ્યરતિવિજય

मङ्गलवादः

उपाध्याय श्रीसिद्धिचन्द्रजीगणी

॥ मङ्गलवादः ॥

शङ्खेश्वरपुराधीशं श्रेयोवल्लीवनाम्बुदम् ।

विघ्नौघमत्तमातङ्ग-पञ्चास्यं १श्रीजिनं भजे ॥१॥

अथ मङ्गलवादः प्रारभ्यते ।

तत्र मङ्गलमङ्गं, ग्रन्थः प्रधानं, समाप्तिः फलं, विघ्नध्वंसो द्वारमित्युदयनाचार्याः ।

२अङ्गत्वं च यद्यपि न तावत् फलवत्सन्निधिमत्त्वे सति अफलत्वं, मङ्गले-
ऽफलत्वाभावात्, समाप्तिफलकत्वात् ।

नापि प्रधानफलातिरिक्तफलाजनकत्वं, मङ्गलेन प्रधानफलातिरिक्तस्य प्रधानस्यैव
जननात् ।

नापि प्रधानतत्फलातिरिक्तफलाजनकत्वं, विघ्नध्वंसस्य तदुभयभिन्नस्य जननात् ।
तथापि अधिकाररूपकामनाविषय-प्रधान-तत्फलातिरिक्त-फलाजनकत्वमेवाङ्गत्वम् ।
विघ्नध्वंसकामना तु नाधिकाररूपा, यत्कामनया प्रवर्तते तस्या एवाधिकाररूपत्वात्, सा च
प्रकृते समाप्तिकामनैव ।

न च एवं ३खादिरताङ्गं न स्याद् अधिकार-रूप-कामना-विषय-वीर्यलक्षण-

१. अत्र 'वामेयम्' इति पदं हस्तप्रतौ दृश्यते, तच्चाधिकमित्याभाति ।

२.तत्पुनर्मुख्यलक्षणं यत्फलवत्त्वं तत्सन्निधावसंयुक्तं तदङ्गं स्यात्.....। मीमांसा सूत्र ४।४।११।३४॥
भाष्यम्—तत्पुनर्मुख्यलक्षणं यत्फलवत्त्वम्, यदन्यत् तत्सन्निधौ श्रूयते तत् तदङ्गम् ॥

३. ज्योतिष्टोम सामयागनो प्रकारेण अग्निष्टोम तेनो अंगभूत याग एव. सोमयागनी सात
संस्थाओ ए. तेमां प्रथम अग्निष्टोम प्रकृति ए अने उक्थ्यादि ए विकृति ए.

अग्निष्टोम पशुयाग ए. पशुयाग अटले जेमां पशुनी आहुति आपवामां आवे ते. आहुति

ફલસાધનત્વાદિતિ **વાચ્યમ્**, વીર્યસ્ય પ્રધાન-વ્યતિરેકણાવ્યતિરેકે પ્રધાનફલત્વાદેવ । ન હિ યાગાર્થ ચિક્રિયમાણઃ ખાદિરો યૂપો વીર્યાય ભવતીત્યન્યત્ર વિસ્તરઃ ।

મઙ્ગલં પ્રધાનં, અદૃષ્ટં દ્વારં, સમાપ્તિઃ ફલમિત્યેકે ।^૧

વિઘ્નસંસર્ગાભાવ એવ દ્વારમિત્યપેરે ।^૨

મઙ્ગલં પ્રધાનં, વિઘ્નપ્રાગભાવ એવ ફલમિત્યન્યે ।^૩

મઙ્ગલં પ્રધાનં વિઘ્નધ્વંસઃ ફલમિતિ ચિન્તામણિકૃતઃ ।^૪

તત્ર ચિન્તામણિકારીય એવ પક્ષશ્ચેતસિ ચમત્કારમાદધાનઃ પક્ષાન્તરસ્પૃહામપિ નિવર્તયતિ ।

તથા હિ - ન તાવન્મઙ્ગલં સમાપ્તિકારણં, અન્વયવ્યતિરેકવ્યભિચારાભ્યામ્ । મઙ્ગલે સત્યપિ અસમાપ્તેઃ, મઙ્ગલં વિનાપિ સમાપ્તેઃ ।

ન ચ નાન્વયવ્યભિચારો દોષાય, દળ્ડે સતિ ક્વચિદ્ ઘટાભાવદર્શનાત્, દળ્ડસ્ય કારણત્વાભાવાપત્તેરિતિ **વાચ્યમ્**, લૌકિકસ્થલે તસ્યાદોષત્વેઽપિ વૈદિકસ્થલે દોષત્વાત્, અન્યથાન્વયવ્યભિચારશઙ્કયા વૈદિકે કર્મણિ કોઽપિ નિઃશઙ્કં ન પ્રવર્તેતેતિ ।

માટેના પશુને દોરીથી બાંધવા પૂર્વદિશામાં સ્તંભ રોપવામાં આવે છે જેને 'યૂપ' કહે છે. સ્તંભ યજમાનની ઊંચાઈ જેટલો હોય છે. જો યજમાનની ઈચ્છા વીર્ય પ્રાપ્ત કરવાની હોય તો ખેરના લાકડાનો યૂપ બનાવવામાં આવે છે. અન્ય ઈચ્છાપૂર્તિ માટે અન્ય પ્રકારના યૂપ રોપવાનું વિધાન પણ છે. સ્તંભ સાથે દોરીથી પશુ બાંધવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં 'ખાદિરો યૂપો વીર્યાય ભવતિ' આ વાક્ય પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. આ વિધાન અન્ય રીતે પણ જોવા મળે છે. 'ખાદિરં વીર્યકામસ્ય યૂપં કુર્વીત', 'ખાદિરો યૂપો ભવતિ, બૈલ્વો યૂપો ભવતિ'... ઇત્યાદિ-આમાં યૂપ પ્રધાન છે ખાદિરતા તેનું અંગ છે. વીર્ય તેનું ફળ છે. વીર્યની જેમ અન્ય ફળ માટે પણ ખાદિરતાનું વિધાન જોવા મળે છે. જેમકે - 'યદિ કામયીત વર્ષુકઃ પર્જન્યઃ સ્યાન્નીચૈઃ સદા મિનુયાદિતિ' - આ વાક્ય દ્વારા તેનું વૃષ્ટ્યાદિ ફળ માટે પણ વિધાન છે. (આધાર - શ્રૌતયજ્ઞોં કા પરિચય - યુધિષ્ઠિર મીમાંસક)

૧. અન્યે તુ મઙ્ગલં પ્રધાનં, અદૃષ્ટદ્વારા આરબ્ધકર્મસમાપ્તિઃ ફલમ્ (તત્ત્વચિન્તામણિઃ-મઙ્ગલવાદઃ)
૨. અપેરે તુ મઙ્ગલસ્યારબ્ધનિર્વાહકત્વં વિઘ્નસંસર્ગાભાવદ્વારા....। (તદેવ)
૩. વિઘ્નકારણવિનાશદ્વારા પ્રાગભાવસ્ય સાધ્યત્વમ્ । (તદેવ)
૪. સિદ્ધાન્તસ્તુ - આરબ્ધકર્મસમાપ્તૌ મઙ્ગલં નાઙ્ગમ્, ન વા પ્રધાનમ્, અહેતુત્વાત્ । કિન્તુ પ્રાયશ્ચિત્તવત્ પ્રધાનં, વિઘ્નધ્વંસઃ ફલમ્ । (તદેવ)

न च अयं प्रधाने नियमो न त्वङ्गे, ^१कृतप्रयाजस्यापि ज्योतिष्टोमं विना स्वर्गादर्शनादिति वाच्यम्, तथापि व्यतिरेकव्यभिचारस्य वज्रलेपत्वात्, प्रयाजं विना स्वर्गाभाव इति व्यतिरेकस्य प्रयाजेऽङ्गेऽपि सत्त्वात्, प्रकृते तदभावाच्च ॥

अत्र केचित् - जन्मान्तरीयमङ्गलस्य तत्र कारणत्वेन न व्यतिरेकव्यभिचार इत्याहुः, तत्र, ऐहिक-समाप्तिं प्रति जन्मान्तरीयमङ्गलस्याहेतुत्वात् । 'इदं मे समाप्यतां' इति कामनया क्रियमाणस्य तस्य तदानीन्तानसमाप्तिकारणतयानङ्गीकारात् । ^२पुत्रेष्ट्यादौ तु ऐहिक-पुत्र-बाधे आमुष्मिकं फलं कल्प्यते, तत्र सामान्यतः पुत्रमात्रस्य कामनाश्रवणात् ।

अन्ये तु - श्रुत्या हि कारणत्वं बोध्यते, सा च व्यतिरेक-व्यभिचारग्रस्तां कारणतां बोधयितुं न शक्नोति, ततो व्यभिचारपरिहाराय जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानं वाच्यम्, तथा चान्योन्याश्रयः, तथा हि-जन्मातरीयमङ्गलेऽनुमिते अव्यभिचारेण श्रुतिः कारणतां बोधयितुं शक्नोति; श्रुत्या च कारणत्वे बोधिते जन्मान्तरीयमङ्गलमनुमातुं शक्यत इति प्रावोचन्, तत्र, कारणताग्रहो न जन्मान्तरीय-मङ्गल-साध्यो येनान्योन्याश्रयः स्यात् ।

^३न च तदनुपस्थितौ व्यभिचारग्रहस्य विद्यमानत्वात् कथं कारणताग्रह ? इति वाच्यम्, आचारकल्पितश्रुत्या कारणतावगमसमये जन्मान्तरीयमङ्गलसंदेहेन व्यभिचार-निश्चयस्याभावात्, तत्संशयस्य योग्यतासंशयपर्यवसन्नत्वेनानुगुणत्वात् ।

यत्तु कारणताग्रहो व्यभिचारग्रहे भवत्येव, यथा वह्निं प्रति तृणादेरिति, तदपि न, तृणारणिमणिस्थलेऽकार्याकारणव्यावृत्तरूपं वह्निनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणादौ, तृणारणिमणिनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नौ वा (न) परिच्छिद्यत इति तृणत्व-वह्नित्वाद्यवच्छेदेन कार्यकारणभावग्रहाभावात् ।

न च तृणत्वे वह्नित्वाद्यवच्छेदेन कार्यकारणभावाग्रहेऽपि तत्सामानाधिकरण्येन तु कार्यकारणभावग्रहे बाधकाभावः, तदवच्छिन्नव्यभिचारग्रहस्य तदवच्छिन्नकारणताग्रह-प्रतिबन्धकत्वात्, तद्वदेवात्रापि कारणताग्रहोऽस्त्विति वाच्यम्, अरणिमण्यभाववति स्तोमे

५. प्रयाज दृशपूर्णभासवि.नो अंगभूत याग छे, 'समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति (कात्यायनश्रौत सूत्र- ३।२।१।१७) आ श्रुति द्वारा पांथ प्रयाजनुं विधान इरवाभां आव्युं छे.

२. पुत्र भाटे इराती छि. (=लघुयाग).

३. यद्यपि जन्मान्तरीयमङ्गलसंशयाद् व्यभिचारनिश्चयो नास्त्येव, तत्संशयश्च न विरोधी तस्य ग्राह्यसंशयपर्यवसन्नत्वेन प्रमाणाऽपरिपन्थित्वात् ॥ (त०चि०प्रकाश० प्रका०-केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठम्, तिरुपति, १९७३)

तृणान्वयव्यतिरेकवद् इह तद्ग्राहकस्याभावात् ।

न च श्रुत्यैव समासित्व-मङ्गलत्व-सामानाधिकरण्येन कार्य-कारणभावग्रहे बाधकाभावः, पूर्वोक्तन्यायेन व्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्, समासित्व-मङ्गलत्वाद्यवच्छेदेनैव कार्यकारणभावग्रहस्य परेणाऽऽक्षिप्तत्वात् ।

तस्मात् मास्तु समासिमात्रं प्रति कारणता; व्यभिचारेण, समासिविशेषे तु भविष्यति तत्र व्यभिचाराभावात्, यथा यागस्य स्वर्गमात्रे कारणता, गङ्गास्नानजन्ये स्वर्गे व्यभिचारात् । स्वर्गविशेषे त्वस्त्येव ।

ननु स्वर्गे जातिरूपो विशेषः सम्भवति, समासौ तु न सम्भवति । तथाहि - न हि चरमवर्ण-तद्ध्वंस-तदुच्चारणानि समासयः, मौनिकृतग्रन्थसमाप्त्यव्यापनात्, तेन हि केनचिदुत्पादितस्य वर्णस्यानुसन्धानमात्रं क्रियते, न तु वर्णादिकमुच्चार्यते । तथा च चरमवर्णज्ञानं समासिर्वाच्या, न च तत्र जातिः सम्भवति, चरमवर्णज्ञानस्य मानसादिभेद-भिन्नतया तत्र जातिस्वीकारे जातिसाङ्कर्यापत्तेः । न हि यत्र मानसत्वं तत्र सा जातिः सम्भवति, सुखादिसाक्षात्कारे मानसत्वसत्त्वेन तज्जातेरभावात्, श्रावणादिरूपे चरमवर्णज्ञाने द्वयसत्त्वात्, तस्मात् कथं मङ्गलस्य समासिविशेषे कारणत्वमिति चेत्, न, उपाधिरूपस्यैव विशेषस्य सत्त्वात् [१ननु] स तु नाखण्डोपाधिः सखण्डसम्भवे स्वीकारार्हः, गुरुत्वात्, सखण्डापेक्षयाऽऽहितस्येदमेव गौरवं यदक्लृप्तकल्पनेति ।

सखण्डे हि घटका विशेषणादयः । तेषां परस्परं सम्बन्धः क्लृप्त एव, यथा पाचकत्वमित्यादौ पाककृत्यादेः । अखण्डस्तूपाधिभिन्न एव वाच्यः स्यादिति सखण्डो वाच्यः ।

स च न विघ्नस्थलीयसमासित्वं, विघ्नस्थलीयत्वं हि विघ्नसमकालीनत्वं, तत्र असम्भवात् । न हि प्रतिबन्धक समकालीनं कार्यं सम्भवति ।

विघ्नोत्तरकालीनत्वं चेत्, तदा व्यभिचारः, गङ्गास्नानेन दशविधपापान्तर्गततया विघ्ने नष्टे विघ्नोत्तरसमाप्तेर्मङ्गलं विनापि भावात् ।

नापि विघ्नध्वंसस्थलीयसमासित्वं, अन्यथासिद्धेः । येन विघ्नध्वंसादिना अन्या समासिस्तेनैव प्रकृताया अपि सम्भवात्, अन्यथा गङ्गास्नानादिजन्य-विघ्नध्वंसजन्य-समासिं प्रति गङ्गास्नानस्यापि जनकतापत्तेः ।

अत एव न मङ्गलव्यापारीभूत-विघ्नध्वंसजन्यसमासित्वमपि कार्यतावच्छेदक-

१. इत आरभ्य.....अन्यथासिद्धेरिति चेन्न (पत्र-७) पर्यन्तः शङ्काग्रन्थ इत्याभाति ।

मात्माश्रयाच्च, अवच्छेद्यस्यावच्छेदके प्रवेशात् । समाप्तिनिष्ठमङ्गलजन्यता हि अवच्छेद्या (सा च) तच्चावच्छेदके प्रविशति । मङ्गलव्यापारीभूतत्वं मङ्गलजन्यत्वे सति मङ्गलजन्य-जनकत्वं, तत्र मङ्गलजन्यजनकत्वमित्यत्र मङ्गलजन्यपदेन समाप्तेरेव ग्रहणात् भवत्य-वच्छेदकेऽवच्छेद्यप्रवेशः ।

किञ्च, यदि मङ्गलत्वेन तादृशकार्यं प्रति जनकता, तर्हि एकमङ्गलादपि बहुविघ्नस्थलीयसमाप्त्यापत्तिः । जनकतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्सत्त्व एव कार्योत्पत्तेः ।

न च प्रकृतसमाप्तिविघ्नसमसङ्ख्याकमङ्गलत्वेन जनकता, समसङ्ख्यत्वं हि नान्यूनानधिकसङ्ख्यत्वं, अधिकसङ्ख्यमङ्गलस्थले समाप्त्यनापत्तेः ।

नाप्यन्यूनसङ्ख्यमङ्गलत्वं, यत्र बहवो विघ्ना द्वित्रा गङ्गास्नानादिभिर्नाशिताः द्वित्राश्च मङ्गलैस्तत्र समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य न्यूनसङ्ख्यत्वेनाकारणताऽऽपत्तेः ।

न च स्वनाशयविघ्नान्यूनसङ्ख्यमङ्गलत्वेन कारणता, एकमङ्गलस्थले बहुविघ्न-स्थलीयसमाप्त्याऽऽपत्तेः, स्वनाशयविघ्नेनैकमङ्गलस्यान्यूनसङ्ख्यत्वात् ।

न च प्रायश्चित्ताद्यनाशयविघ्नान्यूनसङ्ख्यमङ्गलत्वेन कारणत्वं प्रायश्चित्ताद्यनाशय-विघ्नस्थलीयसमाप्तिवत्त्वेन कार्यत्वमिति वाच्यम्, अन्यथासिद्धेरिति चेन्न विघ्नध्वंसेन ह्यन्यथासिद्धिरुच्यते, सा च न सम्भवति । प्रामाणिके कारणेऽन्यथासिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथाऽपूर्वेण यागोऽप्यन्यथासिद्धः स्यात् ।

प्रमाणं चात्र 'स्वर्गकामो यजेत' इतिवत् 'समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेद्' इति श्रुतिरेव ।

विधिना हि इष्टसाधनत्वं बोध्यते, साधनं च साध्याकाङ्क्षीति काम्यतया साध्यतयोपस्थितौ साधनसाकाङ्क्षौ समाप्तिस्वर्गावेव तत्रान्वितौ यतो भवतः ।

न च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः, प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् ।

न च व्यभिचारेण प्रकृते श्रुतिः कारणतां बोधयितुं न शक्नोतीति वाच्यम्, यागेऽपि तुल्यत्वात्, गङ्गास्नानादितोऽपि स्वर्गोत्पत्तेः । न च तत्र स्वर्गविशेषे जनकत्वं, समाप्तिविशेषे प्रकृतेऽपि जनकत्वसम्भवात्, ततो नान्यथासिद्धम् ।

न चैकमङ्गलादपि बहुविघ्नस्थलीयसमाप्त्यापत्तिः, विघ्नो हि प्रतिबन्धक-स्तदभावश्च प्रत्येकाभावत्वेन कारणं, तथा चैकविघ्नसत्त्वेऽपि विघ्नान्तराभावविलम्बादेव कार्यविलम्बः । न ह्येकविघ्नसत्त्वेऽपरविघ्ननाशे कार्योत्पत्तिर्वक्तुं शक्यते, एक

मण्यभावेऽपरमणिसत्त्वे दाहापत्तेः । एकस्मादनेकविघ्ननाशस्तु न भवति तत्तन्मङ्गलत्वेन तत्तद्विघ्नध्वंसत्वेन कार्यकारणभावोपगमादिति ।

न च द्वारफले सत्येकरूपैर्नैव जनकता, सा च प्रकृते नास्ति, तत्तन्मङ्गलत्वेन च फलजनकत्वसत्त्वादिति वाच्यम्, चक्षुषो द्रव्यत्वेन संयोगं प्रति चाक्षुष्ट्वेन चाक्षुषज्ञानं प्रति कारणत्वकल्पनादिति ।

१अत्र ब्रूमः - किमिह मङ्गलस्य समाप्तिजनकताबोधने प्रमाणम् ? ।

ननु निरुक्ता श्रुतिरेवेति चेत्, न, तस्याः प्रत्यक्षाया अभावात् ।

अनुमितेति चेत्, न, लिङ्गाभावात् ।

शिष्टाचार एवानुमापक इति चेत्, न, शिष्टाचारेण वेदमात्रानुमानेऽपि समाप्ति-साधनताबोधकस्यानुमातुमशक्यत्वात्, दर्शादौ व्यभिचारात् ।

समाप्तिकामशिष्टाचारेण तदनुमानमिति चेन्न, दृष्टान्ताभावात् ।

न तु व्यतिरेके व्याप्तिग्रहो यद्वा पक्षधर्मताबलादेव तादृशो वेदः सिद्ध्यति, समाप्तिकामशिष्टाचारस्यैव पक्षत्वादिति चेन्न, केनचित् मङ्गलं विघ्नध्वंसकामेन, परेण विघ्नानुत्पादकामेन, अन्येन विघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तिकामेन, इतरेण विघ्नप्रागभावविशिष्ट-समाप्तिकामेन क्रियत इति तादृशाचाराणां पक्षत्वे तावच्छ्रुतेरुन्नयनप्रसङ्गात् ।

लाघवसहकारेण समाप्तिसाधनबोधिकैव श्रुतिरुच्यते इति चेन्नः पन्थानमनु-सृतोऽसि, समाप्तिफलकत्वे विघ्नध्वंसं प्रत्यपि जनकत्वे गौरवेण लाघवेन विघ्नध्वंस-सफलकत्वबोधकश्रुतेरेवानुमातुमुचितत्वात् ।

न च विघ्नप्रागभाव एव फलमस्तु, तत्रापि विघ्नकारणविनाशस्य द्वारतायां गौरवात् ।

तस्मात् चिन्तामणिकारीयं मतम् अनुमतं च श्रीप्रगल्भचरणादिभिर्न कस्यचिदिति-साहसिनो वचनमात्रेण प्रेक्षापूर्वकारिणामुपेक्षायोग्यमिति सङ्क्षेपः ।

मङ्गलत्वं च न जातिर्जातिसङ्करापत्तेः । तथाहि-यत्र संयोगत्वं तत्र वा मङ्गलत्वं, यत्र वा मङ्गलत्वं तत्र वा संयोगत्वं । घटपटसंयोगे संयोगत्वं वर्तते मङ्गलत्वं नास्ति, मङ्गलत्वं च वाचनिके [तत्र] न संयोगत्वं, कायिके च द्वितयमिति जातिसाङ्कर्यम् ॥

जातिसाङ्कर्यं वश्यं दूषणं । तल्लक्षणं तु-परस्परात्यन्ताभावसामानामाधिकरण्ये सति परस्परसामानाधिकरण्यम् ।

अत एव नमस्कारत्वमपि न जातिः ।

अत्र वदन्ति - जातिसाङ्कर्यं न दूषणं । न हि 'जात्योः साङ्कर्यं जातिसाङ्कर्यम्' । एतस्य दूषणस्य सिद्धत्वे दूषणत्वासिद्धेः, असिद्धत्वे च स्वरूपालाभादेव ।

ननु जातिसाङ्कर्यम् आपादकीभूय दूषणं, यदि जातिसाङ्कर्यं स्यात् घटत्व-पटत्वयोरप्येकत्र सामानाधिकरण्यं स्यादित्यादिरूपेणेति चेन्न, आपादकाप्रसिद्धैरेव ।

नापि जातिसाङ्कर्यस्य दूषणत्वमित्यस्यायमाशयः-यदि भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वं स्यात्, घटत्वपटत्वयोरपि सामानाधिकरण्यं स्यादिति वैयधिकरण्यादिति ।

किन्तु परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरणयोर्धर्मयोः परस्परसामानाधिकरण्याज्जातित्वं नेष्यत इत्येतावन्मात्रम् । तत्र बीजं न पश्यामः ।

ननु जातित्वं यदि तादृशधर्मवृत्तिः स्यात्, उभयवादिसम्मततादृशधर्मवृत्तिः स्यादित्यापादानार्थं इति चेन्न, अप्रयोजकत्वात् ।

तस्मान्न सङ्करस्य दूषणत्वमिति केचित्,

तत्र, घटत्व-पटत्वयोर्विरोधदर्शनेन विरोधितावच्छेदकस्य परस्परात्यन्ताभाव-सामानाधिकरणजातिस्वरूपस्यानुगतस्य सम्भवे त्यागायोगात्, अव्याप्यवृत्तिजात्य-नङ्गीकाराच्च ।

तस्मात् प्रतिबन्धकान्यस्य सतः प्रारिप्सितप्रतिबन्धकनिवृत्यसाधारणत्वमेव मङ्गलत्वम् ।

अत्र दाहप्रतिबन्धकमणिनिवृत्यसाधारणकारणे मणौ तत्कालीनविघ्नध्वंसकारणे विघ्ने च प्रारिप्सित-प्रतिबन्धकान्यस्य सतः इत्युभयपदोपादानान्नातिव्याप्तिः ।

वस्तुतो विघ्नध्वंसप्रतिबन्धक-दुरदृष्टाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय सत इति । प्रतिबन्धकविघ्न एवातिव्याप्तिनिरासाय प्रतिबन्धकान्यस्येति ।

सत्त्वं चात्र भावत्वं । प्रथमपक्षे च तदन्यत्वे सतीत्यर्थो बोध्यः ।

केचित्तु कर्मारम्भकालविद्यमानत्वे सतीत्यर्थं इत्याहुः । न चानुगतं रूपमनादाय कथं तद्ग्रह इति वाच्यम्, तेन तेन रूपेण विशेष्यैव तद्ग्रहात् ।

ननु मङ्गलमाचरेदिति श्रुतिकल्पने श्रुतेः कथं प्रवर्तकत्वम् ?, प्रवृत्तिविषयस्य

विशेष्याग्रहादिति चेन्न, नमस्कारादिकमाचरेदिति प्रत्येकमेव विधिकल्पनात् ।

तथा च तदुपजीव्यविघ्नध्वंसकामनयानुगतो मङ्गलव्यवहार इति न किञ्चिद-
नुपपन्नम् ।

नमस्कारत्वमपि स्वापकर्षबोधानुकूलतावच्छेदकजातिमत्त्वमेव । सा च जातिः
कायिकत्वादिस्वरूपा ।

न च कायिकत्वमपि न जातिः, सङ्करापत्तेरिति वाच्यम्, अन्यतरकर्मजन्यता-
वच्छेदिकया तज्जातेरनङ्गीकारात् ।

वाचनीकत्वमपि तत्तद्वर्णव्याप्यं भिन्नमेवेत्यलं विस्तरेण ॥

इति महोपाध्यायश्रीभानुचन्द्रगणिशिष्य

महोपाध्याय श्रीसिद्धिचन्द्रगणिविरचितो

‘मङ्गलवादः’ समाप्तः ॥

संवत् १९६७ वर्षे कार्तिकशुक्लपक्षे तिथौ पूर्णिमायाम् ॥

॥ शुभं भवतु श्रीसङ्गस्य ॥



मङ्गलवादः
(स्याद्वादकल्पलतागतः)

उपाध्याय-श्रीयशोविजयगणी

મઙ્ગલવાદઃ

ઇહ ઁલુ નિઁલિલં જગદ્જ્ઞાનધ્વાન્તનિરસ્તાઽઽલોકમવલોકમાનસ્તદુપચિ-
કીર્ણુર્ભગવાન્ 'હરિભદ્રસૂરિઃ' પ્રકરણમિદમારબ્ધવાન્ । તત્રાદૌ પ્રારિપ્સિતગ્રન્થસ્ય નિર્વિઘ્નપરિ-
સમાપ્તયે મઙ્ગલમાચરન્ પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તયેઽભિધેયમાહ-પ્રણમ્યેતિ ।

અથ સમાપ્તિમાત્રે મઙ્ગલં ન હેતુઃ, કાદમ્બરી-નાસ્તિકાનુષ્ઠિતયોરન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં
વ્યભિચારાત્ ।

ન ચ સ્વસમસઙ્ખ્યવિઘ્નસ્થલીયસમાપ્તૌ મઙ્ગલં હેતુઃ, નાસ્તિકાનુષ્ઠિતસ્થલે ચ
જન્માન્તરીયમઙ્ગલાદેવ સમાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્, વિઘ્નાધિકસઙ્ખ્યમઙ્ગલસ્થલે સમાપ્ત્ય-
ભાવપ્રસઙ્ગાત્ । ન ચ સ્વાનધિકન્યૂનસઙ્ખ્યવિઘ્નસ્થલીયત્વં નિવેશ્યમ્, યત્ર દશ વિઘ્નાઃ
પચ્ચ ચ પ્રાયશ્ચિત્તેન નાશિતાઃ, પચ્ચ ચ મઙ્ગલાનિ, તત્ર સમાપ્ત્યભાવપ્રસઙ્ગાત્ । ન ચ
પ્રાયશ્ચિત્તાદ્યનાશ્યસ્વાનધિકસઙ્ખ્યવિઘ્નસ્થલીયત્વં નિવેશ્યમ્, બલવતો વિઘ્નસ્ય બહુભિરપિ
મઙ્ગલૈરનાશાત્, બલવતા મઙ્ગલેન બહૂનામપિ વિઘ્નાનાં નાશાચ્ચ ।

કિઞ્ચ વિઘ્નઃ સમાપ્તૌ વિશેષણમ્, ઉપલક્ષણં વા ? નાદ્યઃ, વિઘ્નસ્યાપિ જન્યત્વા-
પત્તેઃ, નાન્ત્યઃ, નિયતોપલક્ષ્યતાવચ્છેદકાભાવાદિતિ દિક્ ।

(શઙ્કા) 'આવશ્યકત્વાદ્ વિઘ્નધ્વંસ એવ મઙ્ગલફલમ્, સમાપ્તિસ્ત્વસતિ પ્રતિબન્ધે
સ્વકારણાદેવ ભવતિ, ીકારીરીત ઇવાવગ્રહનિવૃત્તૌ વૃષ્ટિઃ । 'નિર્વિઘ્નં પરિસમાપ્યતામ્' ઇતિ
કામનાઽપિ 'સવિશેષણે હિ૦'^૨ ઇતિન્યાયાદ્ વિઘ્નધ્વંસમાત્રાવગાહિની'-ઇત્યપિ મતં ન

૧. કારીરી એક લઘુયજ્ઞ (ઈષ્ટિ) છે. જેનું અનુષ્ઠાન વરસાદ માટે થાય છે. કારીર એક લતાનું
અંકુર છે. કારીર્યા વૃષ્ટિકામો યજેત આ શ્રુતિથી તેનું વિધાન થયું છે.

૨. સવિશેષણે હિ વિધિનિષેધૌ વિશેષણમુપસઙ્ક્રામતઃ ।

રમણીયમ્, મઙ્ગલં વિનાઽપિ વિઘ્નધ્વંસસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તાદિતો ભાવેન વ્યભિચારાત્ ।

ન ચ પ્રાયશ્ચિત્તાદ્યનાશ્યવિઘ્નધ્વંસે મઙ્ગલં હેતુરતો ન દોષ ઇતિ વાચ્યમ્, પ્રાયશ્ચિત્તાદીનામપિ મઙ્ગલાદ્યનાશ્યવિઘ્નધ્વંસં પ્રતિ હેતુત્વેઽન્યોન્યાશ્રયાત્ ।

(શઙ્કા) ‘વિઘ્નો મા ભૂત્’ ઇતિ કામનયા પ્રવૃત્તેર્વિઘ્નપ્રાગભાવ એવ મઙ્ગલ-ફલમિત્યપિ ન પેશલં વચનમ્, પ્રાગભાવસ્યાસાધ્યત્વાત્, સ્વત આગન્તુકસ્ય સમય-વિશેષસ્ય સમ્બન્ધરૂપસ્ય તત્પરિપાલનસ્યાપિ મઙ્ગલાસાધ્યત્વાત્ ।

(શઙ્કા) શિષ્ટાચારપરિપાલનં મઙ્ગલફલમિત્યપિ વાર્ત્તમ્, તત્પરિપાલનસ્યાદૃષ્ટ-દ્વારાભીષ્પિતસિદ્ધિહેતુત્વે મઙ્ગલસ્યૈવાદૃષ્ટાર્થત્વૌચિત્યાત્, વિઘ્નમવિનાશ્ય ધર્મવિશેષસ્ય સમાપ્ત્યહેતુત્વે વિઘ્નાનાશસ્યૈવાઽઽવશ્યકત્વાચ્ચ ।

કિં ચ, શિષ્ટાચારેણ વિધિબોધિતકર્તવ્યત્વમનુમાય મઙ્ગલે પ્રવૃત્તિરેવ તત્પરિપાલનમ્, ન સા તત્ફલં, કિન્તુ તજ્જનિકેતિ ।

ન ચાચારપ્રાપ્તાતિલઙ્કને પ્રત્યવાયસ્મરણાત્ પ્રત્યવાયિત્વપર્યવસન્નાશિષ્ટત્વશઙ્કાનિરાસ એવ તત્ફલં તત્પરિપાલનમિતિ વાચ્યમ્, તાદૃશશઙ્કાયાઃ શિષ્ટ્યાવધાનપ્રતિપક્ષત્વેઽપિ સમાપ્ત્યપ્રતિપક્ષત્વાત્, ‘કામનાવિશેષનિયતકર્તવ્યતાકસ્ય મઙ્ગલસ્ય તદભાવેનાઽકરણેઽપિ ન પ્રત્યવાયઃ’ ઇતિ વિશેષદર્શનેન તચ્છઙ્કાનિવૃત્તેશ્ચ । તસ્માદ્ મઙ્ગલં નિષ્ફલમિતિ ચેત્ ?

અત્રોચ્યતે - વિઘ્નધ્વંસ એવ મઙ્ગલં હેતુઃ, ન ચોક્તવ્યભિચારઃ, પ્રાયશ્ચિત્તા-દીનામપિ મઙ્ગલત્વાત્ । ‘પ્રારિષ્પિતપ્રતિબન્ધકદુરિતનિવૃત્ત્યસાધારણકારણં મઙ્ગલમ્’ ઇતિ હિ તલ્લક્ષણં પરૈર્ગીયતે, તત્ર ચાસ્માભિર્લાઘવાત્ ‘પ્રારિષ્પિતપ્રતિબન્ધક’ ઇતિ વિશેષણં ત્યજ્યત ઇતિ । તદિદમુક્તમાકરે-‘સ્વાધ્યાયાદેરપિ મઙ્ગલત્વાવિરોધાદ્’ ઇતિ ।

(શઙ્કા) તથાઽપિ નાનેન રૂપેણ હેતુત્વમ્, આત્માશ્રયાત્, કિન્તુ નતિત્વાદિના પ્રાતિ-સ્વિકરૂપેણૈવ, ઇતિ વ્યભિચાર એવેતિ ચેત્ ? ન, નત્યાદ્યભિવ્યઙ્ગ્યભાવવિશેષસ્યૈવ નિશ્ચયતો દુરિતક્ષયહેતુત્વાત્, નિકાચિતકર્મણશ્ચાનપર્વતનીયત્વાદ્ ન બલવતો વિઘ્નસ્ય નાશઃ ।

(શઙ્કા) પરે તુ વિઘ્નધ્વંસ-તત્પ્રાગભાવપરિપાલન-સમાપ્તિપ્રચયગમન-શિષ્ટાચાર-પરિપાલનાનાં સર્વેષામેવાઽવિનિગમાદ્ મઙ્ગલફલત્વમ્, તત્તત્કામનયા શિષ્ટાચારેણ તત્તત્ફ-લકત્વોન્નયનાત્, “અનુમાનવ્યવસ્થાનાત્ તત્સંયુક્તં પ્રમાણં સ્યાત્” ^૧(જૈમિં ૧-૩-

૧. સ્મૃતિ અને શિષ્ટાચાર દ્વારા શ્રુતિનું અનુમાન કરવા જૈમિનિસૂત્ર (૧૩ ૧૫)માં હોલાકાધિકરણ ન્યાય નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કોઈ પ્રદેશમાં હોળીનું પર્વ પ્રચલિત છે. તેને જોઈ

૧૫) ઇતિન્યાયેન યથાચારમેવ શ્રુતિકલ્પનાત્ ।

(શઙ્કા) ન ચૈકમઙ્ગલપ્રયોગાદનેકફલાપત્તિઃ, અનેકફલબોધકશ્રુતાવુદ્દેશ્ય-સાહિત્યાવિવક્ષણાત્; અન્યથા ‘સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસૌ’^૧ ઇત્યત્રાપિ તત્પ્રસઙ્ગાત્ । કાદમ્બર્યાદૌ સમાસિકામનયા મઙ્ગલાચારે માનાભાવાદ્ ન દોષ ઇત્યાહુઃ ।

અનેકફલકાત્કર્મણ ડદ્દેશ્યાનુદ્દેશ્ય-પ્રધાનાપ્રધાનબહુવિધફલદર્શનાદ્ નૈતદ્ યુક્ત-મિત્યપેરે ।

સ્વતો મઙ્ગલભૂત ઁવ શાસ્ત્રે શિષ્યમતિમઙ્ગલપરિગ્રહાર્થં મઙ્ગલાચરણમ્, અન્યથા મઙ્ગલવાક્યસ્ય શાસ્ત્રબહિર્ભાવે વાક્યાન્તરાણામપ્યવિશેષાચ્છાસ્ત્રબહિર્ભાવપ્રસઙ્ગે શાસ્ત્રસ્ય ચરમવર્ણમાત્રપર્યવસાનપ્રસઙ્ગાત્, ઇતિ તુ ભાષ્યકારાભિપ્રાયઃ । તત્ત્વમત્રત્યં મત્કૃત-મઙ્ગલવાદાદવસેયમ્ । તસ્માત્ સફલં મઙ્ગલમ્, ઇતિ યુક્તં તદાચરણં ગ્રન્થકારસ્યેતિ ॥



તે પર્વની કર્તવ્યતાનો બોધ કરાવતાં શ્રુતિવચનનું અનુમાન થાય છે. આમ તે પર્વો તેનું પ્રદેશ પૂરતા સીમિત ન રહેતા મનુષ્યમાત્રને અનુષ્ઠેય બને છે.

૧. વૈદિક ધર્મમાં દર્શ અને પૂર્ણમાસ નામની ઈષ્ટિનું વિધાન છે. અમાસે અગ્નિની સ્થાપના કરી શુક્લપક્ષની ઁકમે દર્શોષ્ટિનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. તેમાં ત્રણ દ્રવ્ય અને ત્રણ દેવતા હોય છે. પૂનમે અગ્નિની સ્થાપના કરી કૃષ્ણપક્ષની ઁકમે પૂર્ણમાસેષ્ટિનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. તેમાં બે દ્રવ્ય અને ત્રણ દેવતા હોય છે. (આધાર-શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય સ્યા. ક. હિંદી અનુવાદ - બદરીનાથ શુક્લ.)

मङ्गलवादः

श्रीहरिरामभट्टाचार्यः तर्कवागीशः

मङ्गलवादः

ननु मङ्गलं न समाप्तिसाधनम्, मङ्गले सत्यपि कादम्बर्यादिग्रन्थासमाप्तेः, मङ्गलं विनापि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेरन्वयतो व्यतिरेकतश्च व्यभिचारात् । नापि विघ्नध्वंससाधनम्, मङ्गलं विनापि तस्य विनायकस्तवपाठादिना जायमानत्वेन व्यभिचारात् तस्मान्मङ्गलं निष्फलमेवेति चेद्, अत्राहुः-मङ्गलं सफलम् अविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद् इत्यनुमानेन मङ्गलस्य सफलत्वसिद्धिः । सफलत्वञ्चात्र बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टफलकत्वम् । अविगीतत्वञ्च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वम् । तच्च स्वजन्येष्टापेक्षयाधिकानिष्टजनकं यद् यद् तदतद्भिन्नत्वम् । न तु वेदानिषिद्धत्वमविगीतत्वम् दूरस्थसरोऽवगाहने दैवान्मरणफलका-श्वमेधीयतुरगरक्षणे च व्यभिचारात् । शिष्टत्वञ्चेष्टसाधनत्वांशेऽभ्रान्तत्वं; न तु सर्वांशे; तथा सति अविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेः । आचारविषयत्वं तु साध्यत्वेन फलान्यत्वेन वा कृतिविषयत्वं, न तु क्रियाविषयत्वं, क्रियायाः सविषयत्वाभावात् ।

तथा च हेतावविगीतपदवैयर्थ्यापत्तिवारणाय सफलत्वं तादृशं विवक्षितम् । परदारगमनादौ व्यभिचारवारणाय अविगीतपदम् । निष्फले कर्मणि जलताडनादौ व्यभिचारवारणाय शिष्टपदम् । नावन्मात्रं फलेऽपि गतमतः साध्यत्वेन फलान्यत्वेन वा कृतिविषयत्वं विवक्षितमिति मिश्राः ।

रुचिदत्तमिश्रास्तु यथाश्रुतमविगीताचारविषयत्वाच्छिष्टाचारविषयत्वाद्द्वेति हेतुद्वयम् अविगीतत्वं धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वम् । न च द्वितीयेऽगम्यागमनादौ व्यभिचारस्तत्रापि यत्न सत्त्वात् । यदि च तस्य आचरणीयत्वमावश्यकं तदा प्रवर्तकज्ञानांशेऽभ्रान्तत्वं विवक्षणीयम् । न च प्रथमे हेतौ निष्फले कर्मण्यनैकान्तिकत्वमिति वाच्यम्, तस्यापि 'वृथा कर्म न कुर्वीत' इत्यादिना निषेधादित्याहुः ।

अत्र वदन्ति-ग्रन्थादौ मङ्गलबन्धस्तु शिष्यप्रवृत्तिनिबन्धनम् । शिष्यप्रवृत्तिस्तु बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानादिति विशिष्टसाध्यपक्ष एव श्रेयानिति टीकाकृतः ।

वस्तुतस्तु एवं सति कृतिसाध्यताज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वेन तस्याप्यनुमिति-
विषयत्वापत्तिः । तस्य मानसीयत्वसम्भवे तु विशिष्टसाध्यकारणं निर्युक्तिकमुत्पश्यामः ।

एवञ्चोक्तानुमानेन सफलत्वे सिद्धे मङ्गलं न समाप्तीतरफलकं, तत्कामनां विनापि
क्रियमाणत्वाद् इत्यनुमानेन समाप्तीतरफलत्वसिद्धौ, मङ्गलं समाप्तिफलकं
समाप्तीतरफलकत्वे सति सफलत्वाद् इति परिशेषानुमानेन समाप्तिफलकत्वसिद्धिः । न
च नास्तिकादिग्रन्थे मङ्गलाभाववति समाप्तिसत्त्वे न परिशेषानुमानसिद्धिरिति वाच्यम्,
तत्रापि जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनात् । न च तस्य संदिग्धत्वेन व्यभिचारज्ञानकाले
कथमनुमानावतार इति वाच्यम्, व्यभिचारज्ञानस्य साध्यसंशयपर्यवसन्नतया अनुमितौ
तस्याविरोधित्वात्, व्यभिचारनिश्चयस्य तत्रासत्त्वात् । कादम्बर्यादिग्रन्थे मङ्गलस्या-
साङ्गत्वकल्पनेन बलवत्तरप्रतिबन्धकस्य वा सत्त्वेन समाप्त्यभाव इति न तत्रापि
व्यभिचारः । मङ्गलस्याशुतरविनाशितया समाप्तिफलकत्वासम्भवेन विघ्नध्वंसद्वारा
समाप्तिफलकत्वं बोध्यम् ।

केचित्तु-मङ्गलं वेदबोधितकर्तव्यताकम् अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद्
दर्शवदिति प्रयोगः । एवं वेदबोधितकर्तव्याकत्वे सिद्धे तेनैव तस्य सफलत्वलाभः ।
अलौकिकपदं भोजनादौ व्यभिचारवारणाय । रात्रिश्राद्धादौ व्यभिचारवारणायाविगीतपदम् ।
चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारवारणाय शिष्टपदमिति आहुः । तदसत् । सायमित्यादिना
भोजनाद्याचारस्यापि वेदबोधितत्वेन तद्वारकालौकिकपदवैयर्थ्यात् । चैत्यवन्दनस्यापि 'कष्टं
कर्म' इति न्यायाद् बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वरूपाविगीतत्वाभावेन तद्वारकशिष्टपदवैयर्थ्याच्च ।
अत एव भोजनस्य रागतः प्राप्तत्वेन कालांश एवायं नियमविधिरूप आश्रीयते तथापि
न क्षतिः । न च धर्मशास्त्रानिषिद्धत्वमेवाविगीतत्वं तच्च निष्फलत्वेऽप्यस्तीति तद्वारणाय
शिष्टपदमिति वाच्यम्, तस्यापि 'न विप्रः क्षणिको भवेद्' इत्यादिना धर्मशास्त्र-
निषिद्धत्वात् । न च नोपादेयमिति वाच्यम्, तथा सत्यवशिष्टहेतुनैव सफलत्वसाधनोपपत्तौ
अलं श्रुतिमनुमाय तया फलबलकल्पनेन ।

ननु एवं तादृशहेतुना मङ्गलस्य सफलत्वसाधनेऽनुमाने अप्रयोजकत्वशङ्का
स्यादतस्तत्कल्पनमिति चेन्मैवम्, श्रुतिसाधकानुमानेऽप्यप्रयोजकत्वशङ्काया अपरिहार्य-
त्वात् । किञ्च श्रुतेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यवत्तयानुमानेऽप्यप्रामाण्यशङ्काया अभावाद्, अन्यथा
निष्कंपा प्रवृत्तिः कुत्रापि न स्यात्, सर्वत्र श्रुतिकल्पनापाताच्च ।

यत्तु शशधरेण व्याप्तिबलेनैव श्रुतिकल्पनमित्युक्तं तत्तु व्याप्तावनुकूलतर्का-

भावादुपेक्ष्यम् ।

ननु मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वं तदा स्याद् यदि विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वं स्यात्, तदेव न सम्भवति । तथाहि—तद्द्वारत्वं नाम तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्, तच्च समाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसस्य जनकत्वे गृहीते सुग्रहम्, तदेव न सम्भवति चरमवर्णध्वंसरूपायाः समाप्तेरकाशनिष्ठत्वेन व्यधिकरणत्वात्, न हि व्यधिकरणयोः कार्यकारणभावः सम्भवतीति चेन्न स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन समाप्तिं प्रति मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य हेतुत्वेनोक्तानुपपत्त्यभावादिति केचित्, तन्न, तादृशसम्बन्धेन समाप्तेर्नास्तिकात्मनिष्ठतया तत्र मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसाभावेन व्यभिचारा(भि?)पत्तेरिति ।

अत्र ब्रूमः । वेदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रामाण्यनिष्ठप्रकारताशालिज्ञान-समानाधिकरणस्वप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन समाप्तित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणताविशेषेण मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसः कारणमित्यनेनैवोक्तातिप्रसङ्गविरहादिति ।

यद्वा स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व-स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेन सम्बन्धेन मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वावच्छिन्नं प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन मङ्गलजन्य-विघ्नध्वंसः कारणमिति शरीरनिष्ठः कार्यकारणभावः । नास्तिकशरीरेषूपदर्शितोभयसम्बन्धेन मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसाभावेनैव विशिष्टाभावसत्त्वादित्याहुः ।

अन्ये तु - ज्ञानविशेष एव समाप्तिः । तथा च समवायेन मङ्गलजन्यविघ्न-ध्वंसविशिष्टसमाप्तिं प्रति विशेषणताविशेषेण मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसः कारणमित्यात्मनिष्ठ एव कार्यकारणभावः । विघ्नध्वंसनिष्ठत्वं तु स्वाश्रयसमवेतत्वेनेत्याहुः ।

नव्यास्तु - मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम् । न तूपदर्शितरीत्या समाप्ति-गौरवात् । समाप्तिश्च प्रतिबन्धकाभावे सति बुद्ध्यादिकारणादेव । न च विनायक-स्तवपाठादिना तस्य जायमानत्वेन व्यभिचार इति वाच्यम्, विघ्नध्वंसविशेषे तस्य हेतुत्वात् ।

ननु यत्र स्वतःसिद्धविघ्नाभावः तत्र मङ्गलं व्यर्थम्, न चेष्टापत्तिः, श्रौतात्साङ्ग-कर्मणः फलावश्यंभावादिति नियमेन तस्य फलवत्त्वे सिद्धे विघ्नाभावेन विघ्नध्वंस-फलकत्वासम्भवात्, समाप्तेस्तु दर्शनात् तस्या एव फलत्वमिति चेन्न, समाप्तेरपि साक्षात्फलासम्भवाद्, द्वारस्याभावात् भवन्मतेऽपि व्यर्थताया अपरिहार्यत्वात् । 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयाद्' इत्यादौ किञ्चिदङ्गविकलस्याऽऽहिताग्नेर्विध्युत्क्रमणा(?)द्य-

भावेऽपि तद्रहितस्यैवाग्निहोत्रस्य फलजनकत्वेन 'श्रौतात्साङ्गाद्' इत्यस्याप्रयोजकत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु एतस्य श्रौतत्वाभावेन तादृशनियमस्यात्रावसर एव नास्तीति द्रष्टव्यम् । न च तस्य विघ्नध्वंसफलत्वाभावे तद्वोधकमानाप्रामाण्यमिति, सति विघ्ने तत्राशस्य प्रमाणेन फलत्वबोधनादिति । न च तद्वोधकरणेनान्यथासिद्धिरिति, यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां वेदादिना वा यस्य कारणत्वं क्लृप्तम् अनन्तरं च कारणत्वान्यथानुपपत्त्या द्वारकल्पनं तत्रैव द्वारेण द्वारिणोऽन्यथासिद्धिरिति न्यायावकाशादत्र तु शिष्टाचारविषयत्वेनैव फलकल्पनं, शिष्टाचार-विषयकत्वं विघ्नध्वंसफलकत्वेनाप्युपपन्नमिति सर्वं सुस्थम् ।

परे तु 'समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेद्' इत्येवंविधानुमितश्रुत्या समाप्तिसाधनत्वेनैव मङ्गलं विहितं, तथैव शिष्टाचारात् । समाप्तिसाधनं साक्षादनुपपन्नमिति, यागा दिवददृष्टद्वारकत्वेन कल्पने तु विघ्नध्वंसानन्तविघ्नध्वंसादिकल्पने च गौरवापत्तेः । स्वतः-सिद्धविघ्नाभावस्थले मङ्गलस्य व्यर्थत्वकल्पनापत्तेरनन्तरोत्पन्नविघ्नैः समाप्तिप्रति-बन्धापत्तेश्च । किञ्च दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तौ दुरितनिश्चयस्य हेतुत्वेन मङ्गले प्रवृत्त्यनापत्तिः, दुरितस्यातीन्द्रियत्वेन तन्निश्चयस्य तत्र कर्तुमशक्यत्वात् । न च प्रतिबन्धे सति कार्यानुपपत्तेरवश्यं विघ्नध्वंसस्तत्र वाच्यस्तथा चावश्यकत्वात्तेनैव द्वारत्वोपपत्ताव-दृष्टकल्पनानुपपत्तिरिति वाच्यम्, यागादिस्थले तस्यावश्यकत्वेन तस्यैतद्द्वारस्यौचित्यात् । तत्र फलानन्त्यभिया तदकल्पनमिति चेद् अत्रापि तत्तुल्यम्, अत एवेदं प्रधानम्, समाप्तिकाम एव अधिकारी ।

यत्तु मङ्गलं यजतीत्यादिवद् विधिविहितमिति प्रारब्धकर्माङ्गमिति । तत्रा-लौकिकस्य लौकिकानङ्गत्वात्, प्रधानविध्यभावे एकवाक्यत्वानुपपत्तौ तस्याङ्गविधित्वानुप-पत्तेश्च । तदुक्तम् - 'स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गादिमत्त्वाद्यपेक्षया वाक्यानामेकवाक्य-त्वानुपपत्तौ संहत्य जायत' इति । न च यथाकथञ्चित्कृतमङ्गलाददृष्टोपपत्तौ बलवत्तरविघ्नसत्त्वेऽपि समाप्तस्यापत्तिरिति वाच्यम्, प्रतिबन्धकाभावस्य स्वतन्त्र-कारणत्वात्, तदभावविशिष्टदृष्टत्वेनैव समाप्तिं प्रति कारणाद् वा । न चैवं प्रमत्तानुष्ठित-समाप्त्या व्यभिचार इति वाच्यम्, तत्र तथामङ्गलस्यानुमेयत्वात् । न चैवं समाप्तेर्मङ्गलकार्यत्वे तथा तदनुमानम्, अनुमानेन च सति व्यभिचाराग्रहे कार्यत्वसिद्धि-रित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्, एवं हि धूमादिना ग्न्याद्यनुमानानापत्तेः । क्वचिद् विशेषतोऽन्वयव्यतिरेकसहचाराभ्यां कारणत्वग्रहे यद्विशेषणयोरिति न्यायात् सामान्यतः कार्यकारणभावसिद्धिरिति चेद्, अत्र न पाणिपिहितेत्याहुः (?) । तदसत् । श्रुत्यनुमानेन प्रमाणाभावस्यावेदितत्वाद् भावे वा आनुपूर्वीविशेषविशिष्टत्वेन तस्यापि विषयीकर्तुम-

शक्यत्वात् । वाक्यत्वेऽपि वा विघ्नध्वंससाधारण्येव कुतो न स्यात् ? तावतैव शिष्टाचारोपपत्तिसम्भवात् । किञ्च, प्रतिबन्धके सति कार्यानुत्पत्तेर्विघ्नध्वंसं प्रति (मङ्गलस्य) विघ्नध्वंसस्य समर्पितं प्रति चेत्यनेकार्थकारण(त्वा?)भावकल्पने गौरवाद्, अतो लाघवाद् विघ्नध्वंसं प्रति एव मङ्गलस्यैव हेतुत्वम् । स्वतःसिद्धविघ्नाभावस्थले व्यर्थमेव, पापभ्रमेण कृतप्रायश्चित्तवद् दुरितसंशयवतामेवात्राधिकारात्, मङ्गले प्रवृत्तिरपि तत्रानुपपत्तेति ।

इदं च विघ्नध्वंससमसङ्ख्यत्वेन हेतुः । विशेषकार्यकारणभावो वा, अतो न स्वल्पमङ्गलाद् बहुतरविघ्नध्वंसो भवति ।

तच्च मङ्गलं नमस्कारादिभेदेनानेकधा । नमस्कारत्वञ्च न तावद्विघ्नध्वंसजनकत्वम्, क(का)लादावतिव्याप्तेश्च । नापि विघ्नध्वंसासाधारण(कारण)त्वम्, विघ्नेऽतिव्याप्तेः । नापि विघ्नतद्भिन्नत्वविशेषितं तत्, विघ्नध्वंसप्रतिबन्धकाभावेऽव्याप्तेः । नापि विघ्नभिन्नत्वे सति विघ्नध्वंसप्रतिबन्धकाभावभिन्नत्वे च सति विघ्नध्वंसासाधारण (कारण)त्वं तत्, वृष्ट्यादिप्रतिबन्धकविघ्नध्वंसासाधारणे कारीर्यादावतिव्याप्तेः । नापि यथोक्तविशेषणत्वे सति प्रारिप्सितप्रतिबन्धकविघ्नध्वंसासाधारणकारणत्वं तत्, **प्रणिक्षेत(?)**प्रतिबन्धक-विघ्नध्वंसजनकमन्त्रपाद्याजिनादावतिव्याप्तेः ।

न च तस्यापि मङ्गलत्वमिति **वाच्यम्**, तथा विघ्नव्यवहाराभावाद्, अन्यथा कारीर्यादेरपि मङ्गलत्वोपपत्तौ तद्द्वारकप्रारिप्सितपदवैयर्थ्याद्, विघ्नध्वंसप्रागभावे-ऽतिव्याप्तेश्च । कारणतावच्छेदकधर्मापरिचये कारणत्वग्रहानुपपत्तेर्मङ्गलमात्रसाधारण्याच्च ।

न च मङ्गलमात्रस्य नमस्कार(ण)त्वम्, तथापि विघ्नव्यवहाराभावात् । **न च** (कायिकादि)त्रितयसाधारणजातिविशेषत्वम्, नमस्कारत्वसाङ्कर्यात् । **न च** गुणजातौ नास्य दोषत्वमिति **वाच्यम्**, बीजसाम्याद्, इति चेदुच्यते(?)ज्ञानविशेषपूर्वकत्वं प्रतिसन्धाय कायिकादौ न नमस्कारत्वव्यपदेश इति, नागृहीतविशेषणाबुद्धिर्विशिष्टे सम्भवतीति न्यायात् । ज्ञानविशेष एव नमस्कारत्वम्, स च विशेषो मानसत्वव्याप्यो जातिविशेष एवातो न प्रत्यक्षत्वादिना सङ्करः ।

[यत्तु] कायिकाद्यन्यतमत्वं तत्त्वमित्युक्तं शशधरेण, तत्तुच्छम्, कुटिलबुद्ध्या कृतकरशिरःसंयोगादौ नमस्कारव्यवहाराभावाद्, अन्यतमत्वस्य तद्भिन्नभेदापर्यवसानतया प्रत्येकं विनिगमनाविरहाच्च ।

एवं सर्वोत्कृष्टगुणवता प्रतिपादकशब्दत्वं स्तुतित्वम् ।

पुण्यजनकशब्दनिबन्धः पुण्यकृत्प्रतिपादकशब्दो वस्तुनिर्देशः । एवमन्यदप्यूह्यमिति सम्प्रदायः ।

एवं विशेषणतादात्म्यादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रारिप्सितविघ्नध्वंसत्वावच्छिन्नकारणवत्त्वं मङ्गलत्वं निर्वाच्यम् । कारणताग्रहस्तु विशेषधर्मेणैवेति न कश्चिद्दोष इति । (न वा वा?)

तदेतन्मङ्गलं प्रधानमेवं विघ्नवान् विघ्नज्ञानवान् वात्र अधिकारी । संशये तद्भ्रमेऽपि वा तदाचरणात् । (यत्तु आदरे नैमित्तिकादिकर यस्य विचारिततत्त्वन्युपयुक्तत्वादुपेक्षक्षितिः?)

इति हरिरामतर्कवागीशविरचितो मङ्गलवादः समाप्तिमागमद् ॥



मङ्गलवादः

उपाध्याय श्रीसमयसुंदरजीगणी

॥ ॐ ऐं नमः ॥

मङ्गलवादः

॥ ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं ऐं श्री पार्श्वनाथाय नमः ॥

ननु भो ! ये विशिष्टशिष्टा भवन्ति ते ग्रन्थारम्भे शिष्टसङ्केतप्रतिपालनाय निर्विघ्न-समाप्त्यर्थं मङ्गलमाचरन्त्येव, ततस्तर्कभाषाकारकः केशवमिश्रोऽपि शिष्टान्तःपाती वर्तते ततस्तेन कथं न मङ्गलं कारितम् ? तत्रोच्यते-ननु मङ्गलं त्रेधा वर्तते कायिकं, वाचिकं मानसिकं च तत्र यद्यप्यत्र वाचिकं मङ्गलं कृतं न दृश्यते तथापि कायिकं मानसिकं वा कृतमित्यनुमीयते । तत्रानुमानम्-इयं तर्कभाषासमाप्तिर्मङ्गलपूर्विका, समाप्तित्वात् । या या समाप्तिः सा सा मङ्गलपूर्विका, यथा रघुवंशादिसमाप्तिः, तथा चेयं समाप्तिः समाप्तिस्ततो मङ्गलपूर्विकैव इत्यनुमानप्रमाणेनात्र मङ्गलं कृतमिति निश्चीयते ।

अत्राह कश्चिच्चर्चाचञ्चुः-ननु भो ! भवद्भिः सद्भिस्त्र मङ्गलं साधितं तत्र सङ्गतिमङ्गति, फलप्रमाणयोरभावात् । कथम् ? तदेव वस्तु विधेयं धीधनैर्यस्य फलं यत्साधकं प्रमाणञ्च भवेत् । न हि प्रयोजनमन्तरेण मन्दधियोऽपि प्रवर्तन्ते इति न्यायात् । अतो मङ्गलस्यापि फलं नोपलभ्यते अतस्तद्विधानं न घटामाटीकते । अत्रोच्यते-मैवं वादीर्मङ्गलस्य फलं महद् वरीवर्ति । ग्रन्थप्रारम्भे मङ्गले कृते सति ये शास्त्रान्तरायकारका विघ्ना भवन्ति तेषां ध्वंसो जायते तद्द्वारा च शास्त्रसमाप्तिर्जायतेऽतः सा समाप्तिरेव फलम् ।

पुनः प्रावादीत् प्रतिवादी प्रौढप्रवादेन-ननु भो ! भवद्भिरित्युक्तं विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिः फलं । तत्र विघ्नध्वंसो = विघ्नाभावः । स कोऽभावः ? अभावश्चतुर्धा वर्तते तत्र किं प्रागभावो वा, प्रध्वंसाभावो वा, उतात्यन्ताभावो वा, आहोस्विदन्योऽन्याभावो वा ? । न तावत् प्रागभावः, कथम् ? प्रागभावस्येदं लक्षणं वर्तते, अनादिः सान्तः प्रागभावः, यस्यादिर्न भवति, यस्य चान्तो भवति, यथा मृत्पिण्डे घटप्रागभावः । अत्र तु अयं विघ्नाभावो मङ्गलेन उत्पाद्यो वर्तते, अतो न प्रागभावः । नापि प्रध्वंसाभावः ।

कथम् ? प्रध्वंसाभावस्येदं लक्षणं विद्यते, सादिरनन्तः प्रध्वंसाभावः, यस्यादिर्भवति अन्तश्च न भवेत् । यथा मुद्गरादिप्रहारेण भग्ने घटे स एव घटः पुनर्नोत्पद्यते, अत्र तु कादम्बर्यादौ मङ्गलेन विध्वस्ता अपि विघ्ना अन्तरालेन पुनरुत्पन्नाः । न च वक्तव्यं कथं ज्ञातं पुनर्विघ्ना उत्पन्ना इति ? कादम्बर्यादौ समाप्तेरदर्शनात्, यद्यन्तराले विघ्ना नोत्पन्ना अभविष्यत् तदा समाप्तिरपि अभविष्यत्, समाप्तिस्तु न जाता अतो विघ्ना विनष्टा अपि समुत्पन्नाः । अतः सान्तत्वेन अनन्तत्वाभावात् प्रध्वंसाभावः ।

नाप्यत्यन्ताभावः अत्यन्ताभावस्तु तस्य वस्तुनो भवेत् यत्र नाभून्न भवति न भविष्यति यथा वायौ रूपाभावः, खरे विषाणाभावः, आकाशे कुसुमाभावः, शशे शृङ्गाभावः । अत्र तु नैवम्, विघ्नाः पूर्वमभूवन् अन्तराले समुत्पद्यन्ते, समुत्पत्स्यन्ते च । पुनरपि अत्यन्ताभावस्त्वयम् । अनादिरनन्तोऽत्यन्ताभावः । अत्र तु मङ्गलेन विघ्ना-भावस्योत्पाद्यत्वेन सादित्वात्नात्यन्ताभावः ।

नाप्यन्योऽन्याभावः । अन्योऽन्याभावस्त्वेवम् घटः पटो न भवति, पटो घटो न भवति । तथात्रापि एवं विलोक्यते मङ्गलं विघ्ना न, विघ्ना मङ्गलं न । अत्र त्वेवं नास्ति । मङ्गले सति परस्परविरोधित्वेन विघ्नानां नष्टत्वात् । अतो नाप्यन्योऽन्या-भावोऽतश्चतुर्णामभावानां मध्ये [न]कोऽप्यभावश्चेतसि चमत्कारं करोति ।

अत्रोच्यते । ननु प्रागभावात्यन्ताभावान्योन्याभावा न सम्भवन्ति परं प्रध्वंसाभावस्तु भवत्येव ।

अथ च भवद्विरित्युक्तं विनष्टा अपि विघ्नाः पुनः समुत्पन्ना अतो न प्रध्वंसाभावः तत्तु भ्रान्तिरेवाभवद् भवतां, कादम्बर्यादौ मङ्गले कृते ये विघ्ना विनष्टास्ते तु विनष्टा एव, ये त्वन्तराले पुनः समुत्पन्नाः ते त्वन्ये । अतो विघ्नप्रध्वंसाभावद्वारा समाप्तिः फलम् ।

पुनरप्याह कश्चित्—ननु भो ! समाप्तेः फलत्वे मन्यमाने अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारो भवति । यत्र तु कार्यकारणभावसम्बन्धः स्यात् तत्रावश्यं अन्वयव्यतिरेकौ विलोक्येते । अत्र तु मङ्गलं कारणं समाप्तिः कार्यमिति कार्यकारणभावसम्बन्धोऽस्ति परमन्वयव्यक्तिरेकौ न स्तः । कथम् ? । अन्वयस्येदं लक्षणं विद्यते सति सद्भावेऽन्वयः । कारणे सति कार्यं भवत्येव । अत्र त्वेवं नास्ति, सत्यपि मङ्गले कादम्बर्यादौ न समाप्तिर्जाता । अतोऽन्वयविचारः । अथ च व्यतिरेकलक्षणमपीदं वर्तते । असत्यसद्भावो व्यतिरेकः । कारणेऽसति न कार्यसद्भाव इत्यर्थः । अत्र त्वेवं नास्ति, नास्तिकानुष्ठितग्रन्थे असत्यपि मङ्गले कारणे समाप्तिर्दरीदृश्यते । अतो व्यतिरेकव्यभिचारः । तस्माद-न्वयव्यतिरेकव्यभिचारसद्भावात् समाप्तिः फलम् । तस्माद् विघ्नविध्वंसः फलम् । अयं

पक्षः कक्षीकार्यः प्रेक्षावद्भिर्भवद्भिः ।

अत्रोच्यते । ननु विघ्नध्वंसस्य फलत्वे मन्यमानेऽन्वयव्यतिरेकव्यभिचारो भवत्येव । कथम् ? । कादम्बर्यादौ कृतेऽपि मङ्गले न विघ्नविध्वंसो बभूव । समाप्तेरदर्शनात् । नास्तिकानुष्ठितग्रन्थे तु अकृतेऽपि मङ्गले विघ्नविध्वंसः समजनिष्ट, स्पष्टं समाप्तेर्दर्शनात् । परं न समाप्तेः फलत्वे मन्यमाने अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारः । कथम् ? । अस्माकं मते एवं वर्तते यावन्मङ्गलं तावती समाप्तिः । कादम्बर्यादौ मङ्गलं कृत-मल्पीयोऽतः समाप्तिरप्यल्पीयसी जाता, तस्मान्नान्वयव्यभिचारः । तथा नास्तिकानुष्ठितग्रन्थे तु ग्रन्थप्रारम्भे यद्यपि मङ्गलं क्रियमाणं न दृश्यते, तथापि जन्मान्तरीयमनुमीयते । तथाहि-नास्तिकानुष्ठितग्रन्थसमाप्तिर्मङ्गलपूर्विका समाप्तित्वाद्, रघुवंशादिसमाप्तिवदित्यादि पूर्ववत् । अतो न व्यतिरेकव्यभिचारः ।

अन्यच्च यस्यैव काम्यत्वं तस्यैव फलत्वमिति न्यायात् । यथा कृषीष्टबलेन कर्षणं क्रियते तदा तस्यैवम्भूतेच्छा वर्तते 'मम धान्यनिष्पत्तिर्भवति' न तु पलालादि, तत्तु स्वयं प्रसङ्गादेव जायते । तथात्रापि ग्रन्थकर्तुः समाप्तीच्छास्ति, न तु विघ्नविध्वंसेच्छा । अतोऽत्र समाप्तिः फलम् ।

अत्राह नोदकः-ननु मङ्गलस्य फलं समाप्तिः प्रदर्शिता । तच्चारु चक्रे वक्रेतरचेतसा । परं मङ्गलसाधकं प्रमाणं न प्रतिपादितम् ।

अत्रोच्यते-नमस्कारो वेदबोधितकर्तव्यताकः अलौकिकाविगीतशिष्टाचार-विषयत्वात्, दर्शाद्याचारवद्, इत्यागमप्रमाणं मङ्गलसाधकम् ।

ननु यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'वृष्टिकामो कारीरं निर्वपेत्' इत्यादिका श्रुतिर्यथोपलभ्यते तथा मङ्गलप्रतिपादिका श्रुतिर्दर्शनीया, उच्यते-निर्विघ्नसमाप्तिकामो नमस्काराद्याचरेदिति श्रुतिः । अतो मङ्गलं कारणं निर्विघ्नसमाप्तिः फलं तत्र न कोऽपि दोषपोषः ।

ननु शिष्टाचारेण मङ्गलविशेषस्य नमस्कारस्य वेदबोधितकर्तव्यताकत्वं दर्शितम् । तत्र किमिदं शिष्टाचारत्वम् ? । वेदप्रमाणाभ्युपगन्तृपुरुषोत्पाद्यमानत्वं वा, उत उद्देशविशेषतात्वे सति वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृपुरुषोत्पाद्यमानत्वं वा । वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृ-पुरुषेण वेदमूलकतया स्वीक्रियमाणं वा वेदमूलकतया प्रमीयते प्रमाणं वा । वेदोपदिष्ट-हेतुभावक्रियात्वं वा । एतेषां पञ्चानां मध्ये कः पक्षः ? ।

न तावत् प्रथमः । तथाविधपुरुषक्रियमाणजलताडनस्यापि शिष्टाचारत्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, घटादेरपि शिष्टाचारप्रसङ्गात् । न तृतीयः अवेदमूलकेऽपि वेदमूलकतया

तथाविधभ्रान्तपुरुषस्वीकारसम्भवेनातिव्यापकत्वात् । नापि तुरीयः । प्रकृते तदसिद्धेः, तथाहि-नमस्कारो वेदबोधिताभीष्टोपायताको वेदमूलकतया प्रमीयमाणत्वाद्, इत्यत्र साध्यसमो हेतुः । अत एव न पञ्चमोऽपि । खण्डिताः पञ्चापि पक्षा ।

तथापि क्षीणदोषपुरुषपरिलोकानुकूलतया क्रियमाणत्वं वा, क्षीणदोषपुरुषेण प्रतिबन्धकदुरितवारणमुद्दिश्यक्रियमाणत्वं वा, यत्कार्यं प्रति यस्य कारणत्वं अन्वयव्यतिरेकोपजीवनेन गृह्यते तत्कार्यमुद्दिश्य क्षीणदोषपुरुषक्रियमाणत्वं वा, दोषप्रागभावाऽसंकृत यत्किञ्चिद्दोषध्वंसवदाचारत्वं वा शिष्टाचारत्वं वर्तत एव तेन नमस्कारस्य वेदबोधित-कर्तव्यताकत्वं युक्तमेवोक्तम् ।

पुनरवादीत् कोऽपि खण्डनमण्डनप्रियः । ननु किमिदं मङ्गलत्वं नाम ? । विघ्न-वारणासाधारणकारणत्वं वा, कायिकादित्रिकजातिविशेषत्वं वा, श्रुतौ स्मृतौ वा मङ्गलशब्दाभिधेयत्वं वा, विशेष्यत्वे सति मङ्गलशब्दाभिधेयं वा ? ।

न तावद् विघ्नवारकत्वम्, अदृष्टादावतिव्यापकत्वात् । नापि विघ्नवारणा-साधारणकारणत्वम्, गङ्गाजलस्नानादावतिव्यापकत्वात् । नापि कायिकादित्रिकजाति विशेषत्वम् घटपटसंयोगत्वेन सह जातिसाङ्कर्यात् । जातिसङ्करलक्षणन्त्विदं-परस्परत्यन्ता-भावसामानाधिकरण्ये सति परस्परसामानाधिकरण्यं जातिसाङ्कर्यम् । भूतत्वमूर्तत्वयोरिव । भूतत्वं; मूर्तत्वं विहायाकाशे तिष्ठति, मूर्तत्वं; भूतत्वं विहाय मनसि वर्तते, तदुभयं च पृथिव्यां वर्तते । तथात्रापि कायिकादित्रिकजातिविशेषत्वं वाचिकादि नमस्कारे वर्तते परं संयोगत्वं नास्ति । घटपटसंयोगे संयोगत्वं वर्तते परं कायिकादित्रिकजातिविशेषत्वं नास्ति । उभयं च शिरसा सह हस्तद्वयमीलनरूपे कायिके मङ्गलविशेषनमस्कारे वर्तते । नापि श्रुतौ स्मृतौ वा मङ्गलशब्दाभिधेयत्वम्, मङ्गलत्वादावतिव्यापकत्वात् । नापि विशेष्यत्वे सति मङ्गलशब्दाभिधेयत्वम् विशेष्यमन्तरेणापि लोके व्यवहारदर्शनात् ।

अत्रोच्यते । प्रतिबन्धकान्यस्य सतः प्रारिप्सितप्रतिबन्धनिवृत्त्यसाधारणकारणत्वं मङ्गलत्वम् । अतो न कोऽपि दोषः ।

ननु लक्षणे तान्येव पदानि ग्राह्यानि यैः पदैः अतिव्याप्तिरव्याप्तिरसम्भवश्च दोषा निवार्यन्ते, अत इदं लक्षणं पदकृत्य व्याख्येयम् उच्यते, कारणत्वं मङ्गलमित्युक्तेऽपि घटेऽतिव्याप्तिः अतः प्रतिबन्धकेति । तथा दाहप्रतिबन्धकनिवृत्त्यसाधारणकारणे मणौ अतिव्याप्तिरतः प्रारिप्सितेति । तथापि विघ्नेऽतिव्याप्तिस्ततः प्रतिबन्धकान्यस्य सत इति ।

ननु तथापि सम्पूर्णे लक्षणे उच्यमानेऽपि 'सुवर्णं सर्वकामदम्' इति श्रुतिप्रोक्ते सुवर्णदानेऽतिव्याप्तिः इति चेन्न, अत्रासाधारणपदेन श्रुतिभिन्नत्वे सतीति विवक्षितत्वात् ।

ततोऽविघटं लक्षणमिदम् ।

पुनरप्याह कश्चित् - ननु मङ्गले मङ्गलत्वं जातिर्वा उपाधिर्वा । न तावज्जातिः घटपटसंयोगन सह जातिसाङ्कर्याद्, उल्लेखस्तु पूर्ववत् । नाप्युपाधिः । उपाधिश्चेत् तर्हि सखण्डोपाधिर्वा अखण्डोपाधिर्वा । नाद्यः क्षमो-यतः सखण्डोपाधिस्त्वनेकपदार्थघटितो भवेत्, मङ्गलत्वं त्वत्र केवलं मङ्गल एव विद्यते, अतोऽनेकपदार्थघटितत्वाभावात् सखण्डोपाधिः । नाप्यखण्डोपाधिः, अखण्डोपाधेर्जातितुल्यत्वेन पूर्वं निराकृतत्वात् । तस्मान्मङ्गलत्वं किं तद्वाच्यं विपश्चिता ।

अत्रोच्यते । प्रतिबन्धकान्यस्य सतः प्रारिप्सितप्रतिबन्धकनिवृत्त्यसाधारणत्वं मङ्गलत्वमिति लक्षणसद्भावात् मङ्गलत्वं सखण्डोपाधिरेवेत्यलं विस्तरेण ॥

॥ इति श्री १०८ समयसुंदरमहोपाध्यायैः कृता

मङ्गलवाद-सुखावबोधप्रश्नोत्तरपद्धतिः समाप्ता ॥

श्रीः । १६९० वर्षे चैत्रस्य द्वितीयाष्टम्यां श्रीराजद्रंगे श्रीबृहत्खरतरगच्छे भट्टारकश्री जिनसागरसूरिविजयिराज्ये श्रीपुण्यप्रधानोपाध्यायानां शिष्यमुख्यवाचकसुमतिसागरगणानां विनेयविनयसागरगणिना लिखितः स्वाध्ययनाय ॥



परिशिष्टानि

प्रथमम्

॥ विशेषावश्यकभाष्यगतमङ्गलवादः ॥

बहुविगघाईं सेयाईं तेण कयमंगलोवयोरहिं ।
घेत्तव्वो सो सुमहानिहि व्व जह वा महाविज्जा ॥१२॥
तं मंगलमाईए मज्जे पज्जंतए य सत्थस्स ।
पढमं सत्थत्थाऽविगघपारगमणाय निदिट्ठं ॥१३॥
तस्सेव य थेज्जत्थं मज्झिमयं अंतिमं पि तस्सेव ।
अव्वोच्छित्तिनिमित्तं सिस्सपसिस्साइवंसस्स ॥१४॥
मंगलकरणा सत्थं न मंगलं, अह च मंगलस्सावि ।
मंगलमओऽणवत्था न मंगलममंगलत्ता वा ॥१५॥
सत्थऽत्थंतरभूयम्मि मंगले होज्ज कप्पणा एसा ।
सत्थम्मि मंगले किं अमंगलं काऽणवत्था वा ? ॥१६॥
अत्थंतरेऽवि सइ मंगलम्मि नामंगला ऽणवत्थाओ ।
सपराणुग्गहकारिं पईव इव मंगलं जम्हा ॥१७॥
मंगलतियंतरालं न मंगलमिहऽत्थओ पसत्तं ते ।
जइ वा सव्वं सत्थं मंगलमिह किं तियग्गहणं ? ॥१८॥
सत्थे तिहा विहत्ते तदंतरालपरिकप्पणं कत्तो ? ।
सव्वं च निज्जरत्थं सत्थमओऽमंगलमजुत्तं ॥१९॥
जइ मंगलं सयं चिय सत्थं तो किमिह मंगलग्गहणं ? ।
सीसमइमंगलपरिग्गहत्थमेत्तं तदभिहाणं ॥२०॥
इह मंगलंपि मंगलबुद्धीए मंगलं जहा साहू ।
मंगलतियबुद्धिपरिग्गहे वि नणु कारणं भणिअं ॥२१॥
मंगिज्जएऽधिगम्मइ जेण हिअं तेण मंगलं होइ ।
अहवा मंगो धम्मो तं लाइ तयं समादत्ते ॥२२॥

अहवा निवायणाओ मंगलमिदुत्थपगइपच्चयओ ।
 सत्थे सिद्धं जं जह तयं जहाजोगमाउज्जं ॥२३॥
 मं गालयइ भवाओ व मंगलमिहेवमाइनेरुत्ता ।
 भासंति सत्थवसओ नामाइ चउव्विहं तं च ॥२४॥
 पज्जायाऽणभिधेयं ठिअमण्णत्थे तयत्थनिरवेक्खं ।
 जाइच्छिअं च नामं जाव दव्वं च पाएण ॥२५॥
 जं पुण तयत्थसुन्नं तयभिप्पाएण तारिसागारं ।
 कीरइ व निरागारं इत्तरमियरं व सा ठवणा ॥२६॥
 जह मंगलमिह नामं जीवऽजीवोभयाण देसीओ ।
 रूढं जलणाईणं ठवणाए सोत्थिआईणं ॥२७॥
 दवए दुयते दोरवयवो विगारो गुणाण संदावो ।
 दव्वं भव्वं भावस्स भूअभावं च जं जोग्गं ॥२८॥
 आगमओऽणुवउत्तो मंगलसद्दाणुवासिओ वत्ता ।
 तन्नाणलद्धिसहिओ वि नोवउत्तो त्ति तो दव्वं ॥२९॥
 जइ नाणमागमो तो कह दव्वं ? दव्वमागमो कह णु ? ।
 आगमकारणमाया देहो सद्दो य तो दव्वं ॥३०॥
 एगो मंगलमेगं णेगाणेगाइं णेगमनयस्स ।
 संगहनयस्स एक्कं सव्वं चिय मंगलं लोए ॥३१॥
 एक्कं निच्चं निरवयवमक्कियं सव्वगं च सामन्नं ।
 निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विसेसो खपुप्फं व ॥३२॥
 चूओ वणस्सइ च्चिय मूलाइगुणो त्ति तस्समूहो व्व ।
 गुम्मादओ वि एवं सव्वे न वणस्सइविसिद्धा ॥३३॥
 सामान्नाउ विसेसो अन्नोऽणन्नो व होज्ज, जइ अण्णो ।
 सो नत्थि खपुप्फं पिवऽणण्णो सामन्नमेव तयं ॥३४॥
 न विसेसऽत्थंतरभूअं अत्थि सामण्णमाह ववहारो ।
 उवलंभव्ववहाराभावाओ खरविसाणं व ॥३५॥
 चूयाईएहिंतो को सो अण्णो वणस्सई नाम ? ।
 नत्थि विसेसत्थंतरभावाओ सो खपुप्फं व ॥३६॥
 जं नेगम-ववहारा लोअववहारतप्परा सो य ।
 पाएण विसेसमओ तो ते तग्गाहिणो दोऽवि ॥३७॥

तेसिं तुल्लमयत्ते को णु विसेसोऽभिहाणओ अन्नो ? ।
 तुल्लत्तेऽवि इह नेगमस्स वत्थंतरे भेओ ॥३८॥
 जो सामण्णग्गाही स नेगमो संगहं गओ अहवा ।
 इयरो ववहारमिओ जो तेण समाणनिद्देसो ॥३९॥
 उज्जुसुअस्स सयं संपयं च जं मंगलं तयं एक्कं ।
 नातीतमणुप्पन्नं मंगलमिद्वं परक्कं वा ॥४०॥
 नातीयमणुप्पन्नं परकीयं वा पओअणाभावा ।
 दिद्वंतो खरसिंगं परधणमहवा जहा विफलं ॥४१॥
 जाणं नाणुवउत्तोऽणुवउत्तो वा न जाणई जम्हा ।
 जाणंतोऽणुवउत्तोत्ति बिंति सद्दादओऽवत्थुं ॥४२॥
 हेऊ विरुद्धधम्मत्तणा हि जीवो व्व चेअणारहिओ ।
 न य सो मंगलमिद्वं तयत्थसुन्नो त्ति पावं व ॥४३॥
 मंगलपयत्थजाणयदेहो भव्वस्स वा सजीवोऽवि ।
 नोआगमओ दव्वं आगमरहिओ त्ति जं भणिअं ॥४४॥
 अहवा नो देसम्मी, नोआगमओ तदेगदेसाओ ।
 भूयस्स भाविणो वाऽऽगमस्स जं कारणं देहो ॥४५॥
 जाणय-भव्वसरीराऽइरित्तमिह दव्वमंगलं होइ ।
 जा मंगला किरिआ तं कुणमाणो अणुवउत्तो ॥४६॥
 जं भूयभावमंगलपरिणामं तस्स वा जयं जोग्गं ।
 जं वा सहावसोहणवन्नाइगुणं सुवण्णाइं ॥४७॥
 तंपि य हु भावमंगलकारणओ मंगलंति निद्विद्वं ।
 नोआगमओ दव्वं नोसद्दो सव्वपडिसेहे ॥४८॥
 मंगलसुअउवउत्तो आगमओ भावमंगलं होइ ।
 नोआगमओ भावो सुविसुद्धो खाइयाईओ ॥४९॥
 अहवा सम्मदंसण-नाण-चरित्तोवओगपरिणामो ।
 नोआगमओ भावो नोसद्दो मिस्सभावम्मि ॥५०॥
 अहवेह नमोक्काराइनाण-किरिआविमिस्सपरिणामो ।
 नोआगमओ भण्णइ जम्हा से आगमो देसे ॥५१॥
 अभिहाणं दव्वत्तं तयत्थसुन्नत्तणं च तुल्लइं ।
 को भाववज्जिआणं नामाईणं पइविसेसो ? ॥५२॥

आगारोऽभिष्पाओ बुद्धी किरिया फलं च पाएण ।
 जह दीसइ ठवणिंदे न तहा नामे न दर्विंदे ॥५३॥
 भावस्स कारणं जह दव्वं भावो अ तस्स पज्जाओ ।
 उवओग-परिणइमओ न तहा नामं न वा ठवणा ॥५४॥
 इह भावो च्चिय वत्थुं तयत्थसुत्तेहिं किं व सेसेहिं ? ।
 नामादओ वि भावा जं ते वि हु वत्थुपज्जाया ॥५५॥
 अहवा नामं ठवणा-दव्वाइं भावमंगलंग्गाइं ।
 पाएण भावमंगलपरिणामनिमित्तभावाओ ॥५६॥
 जह मंगलाभिहाणं सिद्धं विजयं जिणिंदनामं च ।
 सोऊण पेच्छिऊण य जिणपडिमालक्खणाईणि ॥५७॥
 परिनिव्वुयमुणिदेहं भव्वजइजणं सुवन्नमल्लई ।
 दट्टूण भावमंगलपरिणामो होइ पाएण ॥५८॥
 मंगलमहवा नंदी चउव्विहा मंगलं व सा नेया ।
 दव्वे तूरसमुदओ भावम्मि य पंच नाणाइं ॥५९॥



द्वितीयम्

किरणावलीगतमङ्गलवादः*

शास्त्रारम्भे सदाचारपरम्परापरिप्राप्ततया कायवाङ्मनोभिः कृतं परापर-
गुरुनमस्कारं शिष्यान् शिक्षयितुमादौ निबध्नाति-प्रणम्येति । कर्तव्यापेक्षया
प्रणामस्य पूर्वकालत्वात् क्वानिर्देशः । भक्तिश्रद्धातिशयलक्षणः प्रकर्षः प्रशब्देन
द्योत्यते ।

तथाभूता हि परमेश्वरनतिर्मङ्गलमावहति । कृतमङ्गलेन चारब्धं कर्म निर्विघ्नं
परिसमाप्यते प्रचीयते च । आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषाय । तस्य
च कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यहेतुकत्वात् ।

ननु नमस्कारमात्रादेव समीहितसिद्धिसम्भवात् किं प्रकृष्टनमस्कारेणेत्यत आह—तथाभूता
हीति । भक्तिश्रद्धारूपप्रकर्षविशिष्टा हीत्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वाव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेन स्वाधिकरण-
वृत्तित्वम् । मङ्गलं-मङ्गलपदवाच्यम् ।

ननु मङ्गलपदवाच्यानुष्ठानमपि निष्फलम्, नमस्कारादिमात्रादेव समीहितसिद्धिसम्भवादित्यत
आह—कृतमङ्गलेन चेति । कृतमङ्गलपदवाच्येन चेत्यर्थः । आरब्धं-शास्त्रम् । प्रचयश्च बहुकालं
गुरुणा शिष्याय अध्यापनाविच्छेदः ।

आगमेति । अस्यार्थस्य=मङ्गलसमाप्त्योः कार्यकारणभावस्य । आगममूलत्वाद्-वेद-
बोधितत्वात् । व्यभिचारः-व्यतिरेकव्यभिचारः । न दोषाय-स नास्तीत्यर्थः । आगमात् कार्यकारण-
भावेऽवधृते प्रमत्तनास्तिकग्रन्थसमाप्तिस्थलेऽपि तेनैव लिङ्गेन जन्मान्तरीयमङ्गलसिद्धेरिति भावः ।

ननु मास्तु व्यतिरेकव्यभिचारः, तथापि कादम्बर्यादौ मङ्गलसत्त्वेऽपि कुतो न समाप्तिरित्यत
आह—तस्य चेति । मङ्गलसत्त्वे समाप्त्यभावस्य चेत्यर्थः । कर्तृकर्मैति । कर्तृकर्मणोर्यत् साधनं
मङ्गलमिति यावत् । तस्य वैकल्यहेतुकत्वादित्यर्थः । यथा सत्यामपि कारीर्या वृष्ट्यभावः ।

केचित्तु मङ्गलसमाप्त्योः कथं कार्यकारणभावग्रहः ? प्रमत्तनास्तिकग्रन्थसमाप्तिस्थले मङ्गल-

★ मथुरानाथतर्कवागीशकृतरहस्यसमेतः ।

व्यतिरेकव्यभिचारसंशयादित्यत आह—आगमेति । आगमः प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणं तज्जन्यत्वादित्यर्थः । अस्यार्थस्य=मङ्गलसमाप्त्योः कार्यकारणभावग्रहस्य । व्यभिचारः=व्यतिरेकव्यभिचारसंशयः । प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञाने ग्राह्यसंशयस्य अप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं—व्यभिचारसंशयस्या—सार्वत्रिकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु भवतु कार्यकारणभावग्रहः, तथापि कादम्बर्यादौ मङ्गलसत्त्वेऽपि कुतो न समाप्तिरित्यत आह—तस्य चेतीत्याहुः ।

साद्गुण्येऽपि विघ्नहेतूनां बलीयस्त्वात् । न चैवं किमनेनेति वाच्यम्, प्रचितस्यास्यैव बलवत्तरविघ्नवारणेऽपि कारणत्वात् । नहि घनविमुक्तमुदकमेकस्तृणस्तम्बो वारयितुं न समर्थ इति तदर्थं नोपादीयते, सजातीयप्रचयसंवलितस्य तस्य शक्तत्वात् ।

ननु तथापि साङ्गेऽपि मङ्गले समाप्त्यभावो दृश्यते, स कथं स्यादित्यत आह—साद्गुण्येऽपीति । साङ्गत्वेऽपीत्यर्थः । विघ्नपदं समाप्त्यनुत्पादपरम् । तत्प्रयोजकानां कर्तृनिष्ठदुरदृष्टानां बलीयस्त्वाद् विजातीयत्वादित्यर्थः । तथा च साङ्गमङ्गलसत्त्वेऽपि विजातीयदुरदृष्टस्य प्रतिबन्धकतया न समाप्तिरिति भावः । न चैवमिति । एवं साङ्गमङ्गलसत्त्वेऽपि विजातीयदुरदृष्टसत्त्वात् समाप्त्यनुत्पादे । किमनेनेति । किं मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वेनेत्यर्थः । लाघवाद् आवश्यकविजातीयदुरदृष्टाभावमात्रस्य हेतुत्वे विघ्नाभावस्य च फलबलकल्प्यत्वेनातिप्रसङ्गविरहादिति भावः । प्रचितस्यास्यैवेति । विजातीयमङ्गलान्तरसमाहितस्य मङ्गलस्यैवेत्यर्थः । बलवत्तरेति । बलवत्तरत्वं दण्डचक्रवत् परस्परविजातीयनानामङ्गलनाशयतावच्छेदकवैजात्याक्रान्तत्वं, तदाश्रयविघ्ननाशकारणत्वादित्यर्थः । तथा च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति भावः । चक्रवत् परस्परसहकारेणादृष्टनाशकत्वसम्भवः, तथापि समाप्तिमुद्दिश्य कृतप्रदक्षिणाद्यङ्गस्य कस्यचिन्मङ्गलस्यापूर्वद्वारा विघ्नध्वंसजनकत्ववदत्राप्यदृष्टद्वारा तेषां विघ्ननाशकत्वे समाप्तिरूपलौकिकत्वासम्भवः । ‘अलौकिकं लौकिके नाङ्गम्’ इति तत्कृतसूत्रेण अदृष्टद्वारा फलजनकस्यालौकिककर्मणः, लौकिकफलाजनकत्वनियमबोधनात् । अलौकिकत्वं वेदबोधितेष्टसाधनताकत्वम् । फलनिष्ठलौकिकत्वञ्च मानसेतरसाक्षात्कारविषयत्वम् । तेन यागादौ न व्यभिचारः । वृष्टि-पुत्रादिरूपलौकिकफलजनके कारीरीपुत्रेष्ट्यादौ व्यभिचारवारणाय जनकान्तमलौकिककर्मविशेषणमिति चेन्न, तत्र स्वफलत्वं स्वकर्तव्यताप्रयोजकेच्छेद्देश्यत्वेन वेदबोधितत्वम् । तस्य च समाप्तावेव सत्त्वात् । निर्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेद् इति शिष्टाचारानुमितश्रुत्या समाप्तावेव तथात्वबोधनात् । तत्र च विघ्नध्वंसस्यैव द्वारत्वेनादृष्टस्याद्वारत्वादिति न काप्यनुपपत्तिः ।

नन्वेवं स्वनिष्ठदुरितस्य निरुक्तबलवत्त्वसंशयेन फलोपधायकतासंशयादेकस्मिन् मङ्गले कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह—नहीति । तदर्थम् । घनमुक्तोदकवारणार्थम् । तथा च स्वरूपयोग्यताज्ञानसत्त्वे फलोपधायकतासंशयो न प्रवृत्तिविघटक इति भावः । कृतैकमङ्गलस्य बलवत्तरविघ्नध्वंसोपधायकवृत्तिकारणतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वात् फलानुपधायकस्यास्य स्वरूपयोग्यत्वमिति भावः ।

न च विघ्नहेतुसद्भावनिश्रयाभावात् तद्वारणे कारणमनुपादेयम्, यतस्तत्सन्देहेऽपि तदुपादानस्य न्याय्यत्वात् । अन्यथा अनुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैर्द्विर-

द्यूथपतयो नाद्रियेरन्निति ।

ननु तथापि दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तौ दुरितनिश्चयस्य हेतुतया कथं दुरितसंशयेऽपि मङ्गले प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । विघ्नः कर्मसमाप्त्यभावः । तद्धेतवो दुरितानि । तेषां सत्त्वनिश्चयाभावादित्यर्थः । तद्वारण इति । दुरितसंशयदशायां तन्नाशकारणे मङ्गले प्रवृत्त्यसम्भव इत्यर्थः । तत्सन्देहेऽपि=दुरितसंशयेऽपि । तदुपादानस्य=दुरितनाशकमङ्गलगोचरप्रयत्नस्य । न्याय्यत्वात्=शिष्टाचारपरम्परारूपन्यायपरिप्राप्तत्वात् । अन्यथेति । अनिष्टध्वंसार्थिप्रवृत्तौ अनिष्टनिश्चयस्यापेक्षितत्व इत्यर्थः । नाद्रियेरन्निति । शत्रुनाशार्थं तेषामादरं न क्रियेरन्नित्यर्थः । इदञ्च समाधिसौकर्यादुक्तम्, वस्तुतस्तु दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तौ दुरितनिश्चयस्य हेतुत्वेऽपि दुरितसंशयमङ्गले समाप्त्यर्थिप्रवृत्तौ बाधकाभावादिति ध्येयम् ।

। इति द्रव्यरहस्ये मङ्गलवादरहस्यम् ।



तृतीयम्

॥ तत्त्वचिन्तामणिगतमङ्गलवादः ॥

इह खलु सकलशिष्टैकवाक्यतया अभिमतकर्मारम्भसमये तत्समाप्तिकामा मङ्गलमाचरन्ति ।

तत्र यद्यपि मङ्गलस्य कारणता नान्वयव्यतिरेकगम्या, मङ्गलं विनापि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेः । न च तत्र जन्मान्तरीयतत्कल्पनम्, अन्योन्याश्रयात्, लोकावगतकारणेनान्यथासिद्धेश्च ।

नापि मङ्गलं सफलम्, अविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शवदिति, फलसिद्धौ प्रारिप्सित-समाप्तेस्तदानीमपेक्षितत्वेन नियमेनोपस्थितत्वात् फलान्तरस्यातथाभावात् विश्वजिज्ञ्यायेन फलकल्पने गौरवात् परिशेषानुमानेन तत्कारणताग्रहः । व्यभिचारेण कारणत्वस्याभावात् उपायसहस्रेणापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तथापि तथाविधशिष्टाचारानुमितश्रुतिरेव मङ्गलस्याभिमतहेतुत्वे मानम् ।

न च व्यभिचारः, निष्परिपन्थिश्रुत्या मङ्गलं समाप्तिसाधनमिति प्रमापिते तत्रापि तथैव लिङ्गेन जन्मान्तरीयतदनुमानात् । तच्चेदमारब्धकर्माङ्गम्, कर्मार्थितया शिष्टैस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वात्, फलान्तराभावे सति फलवत्कर्मारिप्समानेन नियमतस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वाच्च, दर्शं प्रयाजादिवत् ।

आचारमूलकश्रुत्यनुमानाभ्यां तदर्थितया तत्फलकर्तव्यत्वबोधनात् तत्फलकत्वबोधनाच्च ।

दर्शारम्भसमये नियमेन क्रियमाणाया अप्यारम्भणीयायाः तदर्थितया अक्रियमाणत्वात् फलान्तरश्रवणाच्च प्रधानत्वमिति न तथा व्यभिचारः ।

ननु मङ्गलमलौकिकं लौकिके नाङ्गं भवति, लोकावगतकारणत एव तदुपपत्तेः । अत एव गृहस्थादौ 'आरे भग्ने इन्द्रबाहुर्बद्धव्यः' 'पायसं ब्राह्मणो भोजयितव्यः' इत्यत्र तदुभयं नाङ्गम्, किं तु नैमित्तिकम् । तद्वदिदमप्यारम्भसमयनिमित्तकमस्तु, विश्वजिज्ञ्यायात् स्वर्गः फलमिति चेत्-न । तस्यापूर्वरूपोपकारजनकाङ्गविषयत्वात् । अयं तु प्रतिबन्धकाभावरूप उपकारः । तस्य च लोकावगतकारणसहकारितैव, प्रतिबन्धके सति तस्मात्तदनुत्पत्तेः । अपूर्वं तु न तथा ।

विघ्नध्वंसद्वारा चेदमङ्गम्, न तु 'इडो यजति' इत्यादिविधिबोधितप्रयाजाद्यङ्गयागवददृष्टद्वारा । मङ्गलजन्यादृष्टं विनापि स्वतःसिद्धविघ्नविरहवत् आरब्धनिर्वाहात् । न चैवं विघ्नध्वंसद्वारापि नेदमङ्गम्, तत्रैव व्यभिचारादिति वाच्यम् सति विघ्ने तद्ध्वंसद्वारा तस्याङ्गत्वात् । न चैवं प्रयाजादेरपि दुरितध्वंस

एव द्वारम्, कल्प्यदुरितध्वंसतः अपूर्वस्य लघुत्वात् ।

वस्तुतस्तु प्रायशो विघ्नसंशये तन्निश्चये वा नियमेन शिष्टानां मङ्गलाचरणे विघ्नाभाव एव द्वारत्वेनाभिमतः ।

निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तत्करणपक्षे श्रुतित एव द्वारत्व[तद्द्वारत्व]निर्णयः । किं चापूर्वे द्वारत्वे लौकिकाङ्गत्वविरोधः, क्लृप्तकारणादेव तदुत्पत्तेरिन्द्रबाहुबन्धनवत् ।

ननु विघ्नसंदेहे कथं तन्नाशार्थं प्रवृत्तिः, दुरितध्वंसार्थप्रवृत्तौ तन्निश्चयस्य हेतुत्वात् प्रायश्चित्तवदिति चेत्—न । विघ्नसंशये निश्चये वा नियमेन शिष्टानां मङ्गलाचारात् विघ्नज्ञानं प्रवर्तकम् । तादृशाचारानुमितविधिनापि विघ्नज्ञानवानारब्धसमाप्तिकामोऽधिकारी बोध्यते । प्रायश्चित्ते तु तन्निश्चयवान्, तथैव विधिबोधनात् । अत एवाधिकारिविशेषणं विघ्न इति तत्संदेहे कथं प्रवृत्तिः, वैदिकेऽधिकारनिश्चयादेव प्रवृत्तेरित्यपास्तम् । यतः प्रधानाधिकारिण एवाङ्गेऽधिकारो न स्वतन्त्रः, अङ्गत्वभङ्गप्रसङ्गात् । न च प्रधाने प्रारिप्सिते दुरितमधिकारिविशेषणम्, विरोधात् । किं तु समाप्तिकामना, सा च निश्चितैव ।

यत्तु अन्यत्र निश्चिताधिकारकर्तृत्वेऽपि मङ्गलं संदिग्धाधिकारकर्तृकमेव, विघ्नसंदेहवतां शिष्टानामाचारानुमितवेदेन तथैव बोधनादिति तन्न, विघ्नवत्त्वेनाधिकारभावात्, क्वचित्तन्निश्चयेऽपि प्रवृत्तेश्च । अपि च शङ्कितानिष्टवारणार्थमपि प्रवर्तन्ते परीक्षकाः, यथा सर्पादिदंशजन्यविषसंशये तन्नाशाय भेषजपानादौ ।

किं च फलस्य संशयेऽप्युपायत्वनिश्चयाद्यथा कृष्यादौ प्रवृत्तिस्तथा मङ्गलेऽपि । यदि च वृष्ट्यादौ सति कृष्यादितोऽवश्यं फलमिति तर्कात्तत्र प्रवृत्तिस्तदा सति विघ्ने मङ्गलादवश्यं फलमिति तर्कादत्रापि प्रवृत्तिः ।

ननु स्प्यस्य भक्ताश्लेषनिमित्तेज्यायामिष्टित्वेन दर्शधर्मत्वे सत्यतिदेशागतपूर्वदिनकर्तव्य-देवतावाहनस्याङ्गस्य स्प्याश्लेषद्वारसंशयेऽननुष्ठानमुक्तम्, यथा कृष्णले द्वारबाधे । अतो विघ्नसंशया-तद्द्वंसद्वारसंशये कथं मङ्गलानुष्ठानमिति चेत्, न, नैमित्तिके हि निमित्तवानधिकारी, यथा 'भिन्ने जुहोति' इत्यत्र पात्रभेदवान् । तथेहाश्लेषवानधिकारीति पूर्वदिने आश्लेषनिश्चयाभावात् युक्तमननुष्ठानम् ।

अपि चेज्याकर्तव्यतानिश्चये तदनुष्ठानम् । न चाश्लेषसंशये तन्निश्चयः पूर्वदिने । अतः प्रधानेऽधिकाराभावान्नाङ्गेऽधिकार इति नावाहनं पूर्वदिने । यदि च 'यदि न स्यात्' इति न्यायेन कुर्यात् तदा अनधिकृतकर्तृकत्वेन निष्फलं स्यात् । स्प्याश्लेषे सतीज्याकर्तव्यतानिश्चयेऽपि नावाहनम्, पूर्वदिनस्याङ्गस्याभावादिति इज्यायामावाहनबाध एव ।

मङ्गले तु विघ्नज्ञानवानधिकारीत्युक्तम् । तच्च संशयेऽप्यस्ति । प्रधाने कर्तव्यता-निश्चयोऽस्त्येवेति द्वारसंदेहेऽपि युक्तमनुष्ठानम् । भविष्यद्विवाहादावाभ्युदयिकेऽपि तज्ज्ञानवानधिकारी, तथैवाचारात् ।

ननु अङ्गानां प्रधानविधिविधेयत्वम् । न च ग्रन्थादिसमाप्तौ प्रधानविधिरस्ति । न च तत्कर्तव्यताबोधकस्य लौकिकप्रमाणस्य शास्त्रमेकदेशो युज्यते । तस्य तन्निरपेक्षत्वादिति चेत्—

न, अपूर्वजनकाङ्गानां तथात्वात्, आचारानुमितश्रुत्या प्रधानविधिं विनापि तदङ्गत्व-
विधानाच्च । अपि च प्रधानकर्तव्यताबोधकबोध्यकर्तव्यताकत्वं प्रयोजकम्, तच्चेहाप्यस्ति,
प्रतिबन्धकाभावस्य सकलकार्यहेतुत्वेन लौकिकप्रमाणस्यापि तत्सापेक्षत्वात् ।

ननु यागादिवत् प्रधानदेशकालान्वयस्तदङ्गे मङ्गले स्यादिति चेत्, न, असाधारणेऽपूर्वजनके
चाङ्गे तदन्वयात् । अत एव बद्धशिखत्वादौ न प्रधानदेशकालान्वयः । न च दुरिताभावे स्वतःसिद्धे
साङ्गमङ्गलानुष्ठानं निष्फलमिति तद्वेदाप्रामाण्यम् । लोकावगतकारणे हि दुरिते सति वेदेन तस्य
तद्ध्वंसजनकत्वं बोध्यते, न तु तदुल्लङ्घ्यम् । अत एव तत्त्वज्ञानवतो भोगार्थं निषिध्यानुष्ठानं
दोषाभावान्नाधर्मजनकमिति न तद्वेदाप्रामाण्यम् ।

प्रमाणान्तरात् स्वतःसिद्धदुरिताभावावगतौ मङ्गलाकरणे नित्यवदनुष्ठानं शिष्टानां भज्येतेति चेत् ।
विघ्नज्ञानवतो नित्यवदनुष्ठानादिति सम्प्रदायः ।

मैवम् । मङ्गलं विनापि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेः । न च तेन विनापि सिध्यतस्तदङ्गम् । न च
जन्मान्तरीयं तत्, जन्मान्तरीयग्रन्थादिकमुद्दिश्य शिष्टैस्तदकरणात् ।

ननु यथा पुत्रेष्टौ कर्मसादुष्ये ऐहिकफलाभावे आमुष्मिकं फलं तथा साङ्गेऽपि मङ्गले यत्र
न फलं तवामुष्मिकफलमिति चेत्, न, तत्र पुत्रमात्रस्य कामनाश्रवणात्, इह तु प्रारिप्सित-
समाप्तिकामनया मङ्गलाचार इति तथैव वेदानुमानात् कारीरीवदासन्नसमयारब्धसमाप्तिः फलम् ।

ननु आसन्नसमयस्तत्संबन्धो वा न मङ्गलजन्य इति समाप्तिमात्रं जन्यम् तच्चैहि-
कामुष्मिकसाधारणमिति चेत्—न आसन्नसमयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्षकत्वात् । अन्यथा कारीर्यपि
नासन्नसमयफला स्यात् । तस्मात् व्यभिचारान्न तदङ्गमिति ।

अन्ये तु मङ्गलं प्रधानम्, अदृष्टद्वारा आरब्धकर्मसमाप्तिः फलम्, तत्कामोऽधिकारी । क्वचित्तु
फलाभावः कर्मादिवैकल्यात् कारीरीवत् । न चान्यदापि करणम् । नियतकालीनतादृशाचारेण
फलवत्कर्मारिप्समानस्तत्समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति श्रुत्या आरम्भसमयकर्तव्यताबोधनात् । यथा
'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्वपेदर्शपूर्णमासावारिप्समानः' इति श्रुत्या आरम्भणीयेष्टेः प्रधानायाः
दर्शारम्भसमयकर्तव्यत्वम् ।

कामनोपाधिकार्यत्वेऽप्यारम्भसमये नित्यमनुष्ठानम् । आरब्धकर्मसमाप्त्यर्थिनोपायत्वेनावश्यं
तदनुष्ठानात् । न च काम्यत्वे परिसमाप्तिकामनां विना फलवत्कर्मारम्भेऽपि तदनुष्ठानं न स्यादिति
वाच्यम् समाप्तं कर्म फलायालमिति फलार्थिनः समाप्तौ कामनावश्यंभावादिति ।

तत्र । कारीरीजन्यातिशयवत् विहितप्रधानजन्यातिशयत्वात् मङ्गलजन्यापूर्वस्यापि फला-
संपादकाशेषकारणसंपादकतया आरब्धकर्मसमाप्त्यवश्यंभावापत्तेः फलावश्यंभावनिश्चयं विना वैदिक-
कर्मानुष्ठानात् । न चैवम्, भूयसि साङ्गेऽपि मङ्गले क्वचिदारब्धसमाप्त्यभावात् । न च तत्रामुष्मिकं
फलम्, ऐहिकमात्रफलत्वात् । वैदिककर्मणः फलावश्यंभावेनागन्तुकदुरितेनाप्यप्रतिबन्धात् ।

किं च यथा कारीर्यादिकमग्रिमपुरुषव्यापारं विनैव फलहेतुः, तथा मङ्गलमपि तेन विनैव
हेतुः स्यात् । न चैवम् लोकावगतकारणत्वात्तदपेक्षेति चेत्, तर्हि स एव हेतुरस्तु, किमनेन ।

आरब्धकर्मजनकादृष्टकारणसंपत्तौ पुत्रेष्टिवत्तत्समाप्तिसाधनत्वं श्रुत्या बोध्यत इति चेत्—न । तत्र दृष्टकारणसंपत्तौ पुत्रानुत्पादाददृष्टद्वारा पुत्रेष्टेस्तज्जनकत्वमस्तु । न च कर्मनिवहि दृष्टसकलहेतुसंपत्तौ विलम्बः, येन मङ्गलजन्यादृष्टपेक्षा स्यात् ।

अपि च मङ्गलं विनापि प्रमत्तनास्तिकानुष्ठितसमाप्तेः न तत्र कारणम् । जन्मान्तरीय-पुण्यसंपत्तिस्तत्र हेतुरिति चेत्—न तथापि व्यभिचारत् ।

क्वचित् पुण्यसंपत्तिः क्वचिन्मङ्गलं हेतुरिति ब्रीहियववद्विकल्प एवेति चेत्—तर्हि तत्संभावनया नियतं मङ्गलानुष्ठानं न स्यात्, यवप्रयोगे ब्रीहेरिव । विकल्पे चोभयस्याशास्त्रार्थत्वात् ।

ननु विधिवाक्यं न फलनियतपूर्वसत्त्वं बोधयति, किं तु मङ्गलात् फलावश्यंभावमिति चेत्—न । इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वात् । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्ग्रहे व्यभिचारो दोषाय, न त्वागमेन तद्ग्रहे । तदुक्तम्—‘आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषाये’ति । अत एव यागादेः स्वर्गसाधनतेति चेत्—न, नियतपूर्वसत्त्वस्य ग्राह्यस्याभावादागमेनापि बोधयितुमशक्यत्वात् । यागजनितस्वर्गे कारीरीजनितवृष्टौ च जातिविशेष एवास्ति ।

अपरे तु मङ्गलस्यारब्धनिर्वाहकत्वं विघ्नसंसर्गाभावद्वारा, तथैव प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वात् । स चाभावः सतो विघ्नस्य ध्वंसोऽनागतस्यानुत्पादश्च कर्मनिर्वाहसमयस्थायी । विघ्नकारणविनाशद्वारा प्रागभावस्य साध्यत्वम् । यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके चासत्त्वम्, तदेव तस्य तज्जन्यत्वं न त्वसतः सत्त्वं गौरवात् । अस्ति च विघ्नकारणनाशे सति विघ्नप्रागभावस्य तथात्वम् । तावति समये दुरितानुत्पादश्च न साक्षान्मङ्गलजन्य इत्यदृष्टद्वारा तथा ।

एवं निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तदाचारोऽपि संगच्छते । अत एव यत्र विघ्नाभाव स्वतःसिद्धः तत्र मङ्गलस्याकिञ्चित्करत्वेन वेदाप्रामाण्यमिति निरस्तम् । अनागतविघ्नाभावस्य तत्रापि साध्यत्वम् । ‘सर्वे विघ्नाः शमं यान्ति’ इति यत्र विनायकस्तवपाठादौ श्रुतमस्ति तत्र तत एव प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेरनादौ संसारेऽवश्यं तदाचारात् । तथा च तेन समं मङ्गलस्य विकल्प एव । यत्र च साङ्गे मङ्गले सत्यपि न फलं तत्र विघ्नभूयस्त्वादिति, तन्न, विघ्नानुत्पादस्य व्यापारत्वे मानाभावात् । संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वात् तथैव व्यापारत्वम्, तच्च प्रागभावेऽप्यस्तीति चेत्, न । अत्यन्ताभावस्यापि व्यापारत्वापत्तेः । स्वतस्सिद्धस्य न हेतुत्वं यदि, तदा प्रागभावेऽपि तुल्यम् ।

किं च यत्र मङ्गलं न तत्र नियमेन विघ्नकारणमस्ति, येन तत्राशद्वारा प्रागभावस्य साध्यत्वम् । एवमपि यत्र विघ्नानुत्पादोऽपि स्वतस्सिद्धस्तत्र मङ्गलमकिञ्चित्करमेव ।

विघ्नध्वंसानुत्पादयोरारब्धनिर्वाहकालावस्थायिनोर्मङ्गलादेवोत्पत्तेर्न तदर्थमदृष्टद्वारता । मङ्गलस्य विकल्पेनान्वये शिष्टैर्नियमतो मङ्गलानुष्ठानं न स्यादित्युक्तम् ।

किं च प्रधानत्वे साङ्गमङ्गलमात्रं न समाप्तिहेतुः, तस्मिन् सत्यपि तदभावात् । प्रचितं तथेति चेत्, न, अप्रचितादपि फलसत्त्वात् । नोभयम्, अननुगमात् ।

गुरुकर्मारम्भे प्रचितम् अल्पकर्मारम्भेऽल्पमिति चेत्, न, क्वचित्तादृशादपि फलासत्त्वात् वैपरीत्येऽपि फलसत्त्वाच्च ।

एतेन बहुविघ्नशङ्कया बहुतरम्, अल्पविघ्नशङ्कया अल्पतरं च हेतुः, तादृशाचारेण तादृशश्रुत्युन्नयनादिति निरस्तम् । तादृशादपि प्रारिप्सितासमाप्तेः, वैपरीत्येऽपि समाप्तेश्च । बहुत्वस्य त्रिचतुरादिभावेन अल्पत्वस्य चैकद्वादिरूपतया अननुगमेन तादृशशिष्टाचारेण तादृशश्रुत्या बोधयितुमशक्यत्वाच्च । तस्मात् मङ्गलं नाङ्गं न वा प्रधानमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः ॥ इति मङ्गलवादपूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु—आरब्धकर्मसमाप्तौ मङ्गलं नाङ्गम्, न वा प्रधानम्, अहेतुत्वात् । किं तु प्रायश्चित्तवत् प्रधानं विघ्नध्वंसः फलम् । आरब्धकर्मनिर्वाहे विघ्नो मा भूदिति कामनया तदनुष्ठानात् । विघ्नस्य संशये निश्चये वा शिष्टानां तदाचरणाद्विघ्नाभावस्याकाङ्क्षितत्वाच्च ।

यदि च निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तदाचरणं, तदापि नागृहीतविशेषणन्यायेन अहं स्वर्गी स्यामित्यत्र स्वर्ग इव विघ्नाभाव एव फलं न समाप्तिः, उभयतो व्यभिचारात् । समाप्तिस्तु विघ्नरूपप्रतिबन्धकाभावे सति लोकावगतस्वकारणादेव ।

प्रचिताप्रचितदेवतास्तुत्यादिसाङ्गमङ्गलात् प्रत्येकं विघ्नध्वंसो भवत्येव । अतो वैदिके फलनिश्चयान्मङ्गले प्रवृत्तिः । न च वेदाप्रामाण्यम् ।

समाप्त्यभावश्च क्वचित् प्राचीनविघ्नभूयस्त्वात्, क्वचिन्मङ्गलानन्तरोत्पन्नविघ्नात्, क्वचिल्लोकावगतकारणाभावात् । प्रारिप्सितविघ्नध्वंसश्च न मङ्गलं विना । न च प्रायश्चित्तेन शङ्कितविघ्नविनाशः । विघ्नसंशये तदनुपदेशात् । न च कामनोपाधिकर्तव्यत्वे नियतमनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यम् । आरब्धकर्मकारणप्रतिबन्धकाभावोपायत्वेनावश्यं तदनुष्ठानात् । तेन विना प्रतिबन्धकाभावाभावात् कर्मानुत्पत्तेः । न च प्रधानत्वेनान्यदापि तत्करणम् । नियतसमयशिष्टाचारानुमितश्रुत्या कर्मारम्भसमये तत्कर्तव्यत्वबोधनात् दर्शारम्भसमये आरम्भणीयावत् । विघ्नसंसर्गाभावश्च समाप्तिहेतुः ।

स च क्वचित् स्वतःसिद्धः क्वचिन्मङ्गलसाध्यः । अत एव मङ्गलं विनापि जन्मान्तरानुवर्तमानविघ्नात्यन्ताभावात् प्रमत्तनास्तिकानुष्ठितसमाप्तिः । न चानध्यवसायः । शङ्कितविघ्नवारणार्थं प्रवृत्तिरतो यावद्विघ्नशङ्कं तदाचरणात् । अत एव तच्छङ्कया मध्येऽपि तदाचरन्ति । गुर्वारम्भेऽपि बहुविघ्नशङ्कया बहुमङ्गलाचरणम् । यथा च विघ्नसंशयेऽपि प्रवृत्तिस्तथोक्तमेव ।

स्यादेतत् मङ्गलमाचरेदिति विधौ किं मङ्गलत्वम् । न तावद्देवतास्तुत्यादित्वम्, अननुगमात् । नापि प्रारिप्सितप्रतिबन्धकविघ्नोपशमहेतुक्रियात्वम्, विघ्नोत्सारणासाधारणकारणत्वं वा । क्रियाविशेषस्य तदसाधारणकारणस्य वा स्तुत्यादेर्वेदाद्विशिष्टापरिचये प्रवृत्तिविषयालाभात् । नापि निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया शिष्टाचारविषयत्वम्, वेदस्याचारानुपजीवकत्वात्, वेदाद्याचारानुपपत्तेश्च, अन्योन्याश्रयात् । नापि तत्कामनया वेदविहितत्वम्, प्रारिप्सितकर्मनिर्वाहकत्वे सति कर्मारम्भकाले विहितवैदिककर्मत्वं वा, तादृशवेदान्तराभावात् । नापि स्मृत्यादौ मङ्गलत्वेनोत्कीर्तितत्वम् । वेदस्य स्मृत्यनुपजीवकत्वात् । स्मृतिकतुरेव वेदादाद्याचारानुपपत्तेश्च ।

उच्यते मङ्गलमाचरेदिति न विधिः । किं तु निर्विघ्नसमाप्तिकामो देवतास्तुतिमाचरेदित्यादि प्रत्येकमेव विधिः । तथैव शिष्टाचारात् । तदुपजीव्य निर्विघ्नमारब्धं परिसमाप्यतामिति कामनया तद्विघ्नोपशमहेतुत्वेन वा वेदविहितत्वं मङ्गलत्वमित्यधिगम्य देवतास्तुतिनमस्कारादिषु मङ्गलव्यवहारः शिष्टानामिति ।

अत एव दुरितनाशकमपि गङ्गास्नानादि न मङ्गलम् । तथा अविधानात् ।

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥

इत्यनेन बोधितादर्शदर्शनादेः पृथगेव मङ्गलत्वम्, न तु विघ्ननिवर्तकतया, तत्र नानार्थतैव । अन्यथा ग्रन्थारम्भे नमस्कारतुल्यतया तत्करणप्रसङ्गः ।

अथशब्दो विघ्ननिवर्तकत्वान्मङ्गलमेव ।

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥ इति स्मृतेः ।

न च शुभसूचकत्वमेव तस्य, शास्त्रारम्भे महर्षिणा तदनुपादानप्रसङ्गात् ।

गुणवत्तया ज्ञापनं स्तुतिः ।

यमुद्दिश्य यस्य स्वापकर्षबोधनानुकूलो व्यापारविशेषः स तस्य नमस्कारः । व्यापारे च कायिकवाचिकमानसिकरूपे विशेषो जातिविशेष एवानुभवसाक्षिकः । करशिरस्संयोगमात्रे तदव्यवहारात्, भवतोऽहमपकृष्ट इत्यादिवचने तदव्यवहाराच्च ।

यद्वा कायिकादौ प्रत्येकमेव विधिकल्पनमतो नानार्थतैव ।

यत्तु—बुद्धिविशेषपूर्वकत्वज्ञानं विना कायिकादौ न तदव्यवहार इति स एव वाच्योऽन्यत्र लक्षणेति, तन्न, कायिकादिव्यापारविशेषमनवगम्य बुद्धिविशेषपूर्वकत्वाज्ञानात् ।

स्वीकृतवेदप्रमाणभावः शिष्टः । आचारे च वेदानिषिद्धत्वमविगीतत्वं विशेषणं देयम् ।

यद्वा अलौकिकविषयशिष्टाचारत्वमेव हेतुः । शिष्टाचारत्वं च भ्रमाजन्याचारत्वम् । आस्तिकनास्तिकयोरगम्यागमनचैत्यवन्दनादावाचारजनकज्ञानस्य भ्रमत्वात् बलवदनिष्ठानुबन्धित्वादि-
ष्टासाधनत्वाच्च ।

लोके च पाखण्डव्यावृत्तशिष्टव्यवहारो वेदप्रमाण्याभ्युपगमनिबन्धनः । तैर्थिकत्वेऽपि शिष्टाशिष्टव्यवहारो वेदनिषिद्धाकर्तृत्वतत्कर्तृत्वनिबन्धनः । यद्वा वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वे सति यो यदा वेदनिषिद्धाकर्ता स तदा शिष्टः तत्कर्ता त्वशिष्टः । अत एव वेदनिषिद्धाकर्तृत्वेऽपि बौद्धो न शिष्टः ।

पापजनकत्वज्ञानं विना वेदनिषिद्धकर्तृत्वं यस्य नास्ति स शिष्ट इति तु न । तैर्थिकस्यापि कस्यचित् पापजनकत्वज्ञानं विना वेदनिषिद्धकर्तृत्वात् ।

यत्तु रागद्वेषहीनः शिष्टः । स च सर्वज्ञत्वान्मन्वादिरेव । अविगीततदाचारादेव वेदानुमान-
मिति, तन्न, एवं हि मन्वाद्याचारादर्शनामाधुनिकानां मङ्गले प्रवृत्तिर्न स्यात् । आधुनिकानामाचारेण मन्वाद्याचारमनुमाय तेन च वेदमनुमाय बालः प्रवर्तते इति चेत्—तर्हि यादृशाचारेण मन्वाद्याचारानुमानं स एव वेदानुमापकोऽस्तु, किमनुमितानुमानेन । आधुनिकानामपि शिष्टत्वेन व्यवहियमाणत्वाच्च । तथा च स्मृतिः—

यस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः ।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन सदाचारः स उच्यते ॥

सर्वज्ञस्य मङ्गलाचारे मानाभावाच्च । मन्वादिप्रणीतस्मृतौ मङ्गलं दृश्यत इति चेत्—तत्र ।
स्मृतिकर्तुरसर्वज्ञत्वेऽपि वेदार्थं प्रतीत्य स्मृतिप्रणयनसंभवात् ।

यत्तु शिष्टाचारत्वेन कर्तव्यतैवानुमीयतां किं वेदेनेति तत्र वक्ष्यामः ।

॥ इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ मङ्गलवादः ॥



मू०—एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगनिर्मातृपुरुषधौरेयसिद्धिः-
 क्षित्यादौ कार्यत्वेन घटत्वत् सकर्तृकत्वानुमानात् । ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न
 पक्षः, तस्य स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम्, एकरूपाभावात् ।
 अत एव सकर्तृकत्वासकर्तृत्वविचारारम्भकसंशयविषय तथा भूतविवादविषयो
 वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयोस्तावत् ग्रहीतमशक्यत्वात् । वादित्रोनिशितत्वेन
 संशयाभावात् । न च वाद्यनुमानयोस्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य संशयः, अनु-
 मानाभ्यां तस्य संशयो मध्यस्थ प्रश्नान्तरञ्चानुमानमिति परस्परश्रयात् घटेपि
 कदाचित् तयोः सम्भवात् । प्रत्येकं संशये विवादास्पदत्वेचानुमानेऽयोन्तर-
 त्वापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्त्रा यत्कृतं शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः, जन्या-
 त्मविशेषगुणशब्दफूत्कारसर्गाद्यकालीनवेदघटादिलिप्यादि सम्प्रदायानामीश्वर-
 मात्रकर्तृकाणामसंग्रहात्, असिद्धेश्च अदृष्टद्वारा शरीरिणोपि क्षित्यादिकर्तृत्वात् ।
 नापि जन्यकृत्यजन्यं जन्यम् उभयसिद्धकृतिजन्यान्यजन्यं वा पक्षः, क्षित्यादी-
 नामदृष्टद्वारा जन्यकृतिजन्यत्वात् । नाव्यदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यकृतिसाक्षादजन्यं
 वा पक्षः, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षित्यादौ तदभावात् । घटादावप्येवं
 पदात्वेनांशतः सिद्धसाधवात् । न च दितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धो-
 नैकान्तिकत्वात् । न च निश्चितेविपदो हेतुसन्देहात् स इति वाच्यम् ।
 हेतौसाध्याभाववद्गामित्वसंशयस्य दूषकत्वात् । स च साध्याभाववति
 हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभययापि दोषः । न चैवं पक्षेपि तत्
 स्यात्, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन तदितरत्र तस्य दूषकत्वात् । अङ्कुरे हेतोरनिश्चयेन
 सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, तन्निश्चये न साध्यसन्देहवति साध्यानुमित्तिरेव पक्षवत्
 सामग्रीसत्वात् । अत एवाङ्कुरः पक्षासम इति चेन्न । तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्ष-
 धर्मताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रतिज्ञान्तरा-
 नुपपत्तिः । अनुमानान्तराधीनतत्साध्यानुमित्यनन्तरञ्चपक्षेऽनुमितावितरेतरा-
 श्रयानैकमव्यनुमानं स्यात् तत्रापि क्षित्या सन्दिग्धानैकान्तात्, क्षितेविवाद-
 विषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं साध्यमाने अयोन्तराच्च ।

नमामि परमानन्दमानन्दाय पुनः पुनः ।
 बाधादिदोषान्निस्तीर्णो यस्यानुस्मरणादहम् ॥१॥
 कार्यत्वमीश्वरे लिङ्गं हेत्वाभासविवर्जितम् ।
 उक्तग्रन्थप्रबन्धेन साधितं बोध्यतेऽधुना ॥२॥

इयता प्रबन्धेन स्वार्थपरार्थभेदभिन्नस्याभासव्यतिरिक्तस्यानुमानस्यनिरूपणंसिद्ध-
 मितिदानींस्तद्विषयं तत्प्रसङ्गागतमीश्वरं निरूपयितुमुपक्रमते**एवमिति । तस्येति ।** प्रतिज्ञाकाले
 स्वस्वपदेन तावतामभिधातुमशक्यत्वादित्यर्थः । **मिलितमिति ।** एकपक्षतावच्छेदका-
 वच्छिन्नमित्यर्थः । **परस्येति ।** न चानुविधेयादिनाऽदौ वादिनि स्वस्वपक्षं पृष्टे, तेन च
 तस्मिन्नुक्ते, अनुविधेयादौ सन्दिहाने, तन्नियोगात् प्रयोगप्रवृत्तौ न्नन्योन्याश्रय इति वाच्यम् ।
 तेन हि तद्वक्तव्यं, केन रूपेण ? न तावत्प्रातिस्विकतत्तद्रूपेण, तदा तेन रूपेण संशय प्राप्तिः
 प्रसङ्गात् । न सामान्य रूपेण, तस्यानिर्वचनात् । तादृशसंशयमादायनिर्वचनेऽन्योन्याश्रयात् ।
 केचित्तु एतदस्वरसात् घटेपीति प्राहुः । **सम्भवादिति ।** विशेषादशेनदशायामित्यर्थः । तथा
 चांशसिद्धसाधनमित्यर्थैः । **प्रत्येकं संशय इति ।** विचाराङ्ग साध्य संशयविषयता-
 वच्छेदकरूपेण पक्षे साध्य साधनतत्संशयनिवर्तकत्वेन प्राकृतार्थ सम्बद्धत्वात्, रूपान्तरेण
 तत्र तत्साधनस्य विचाराङ्ग संशयानिवर्तकत्वेन प्रकृतार्यासम्बद्धत्वादिति भावः । ननु तदादाय
 समूहालम्बनत्वेन पदाः स्यादत आह-**असिद्धेश्येति-अप्रसिद्धेरित्यन्तेः ।** अप्रसिद्धि-
 मेवविवृणोति-**अदृष्टेति । कर्तृत्वादिति ।** तद्धेतुकृतिमत्त्वादित्यर्थः । वाद्यन्तरमतं
 दूषयतिनापीति । द्वितीयलक्षणे दूषणमाह-

घटादेरिति । तस्यापक्षत्वेनेति । परार्थानुमाने प्रतिज्ञाविषयत्वं पक्षत्वामित्यभिमानः ।
 पदात्वे प्रतिज्ञाविषयत्वे ।

॥ श्री ॥

श्री गङ्गेशोपाध्याय विरचितः

ईश्वरवादः

(मू०) एव मनुमाने निरूपिते तस्माज्जग निर्मात्त पुरुष छोटे य सिद्धिः क्षित्यादौ कार्यत्वेन घटवत् सकर्तृकत्वानुमानात् ।

ईश्वरवाद की रचना के पूर्व तत्त्व चिन्तामणिकार गंगेश ने अनुमान प्रमाण का निरूपण विस्तार पूर्वक किया है । अतः (वे कहते हैं) इस प्रकार से अनुमान का निरूपण करने पर उसीसे (अनुमान प्रमाण से) इस जगत निर्माता श्रेष्ठ पुरुष (ईश्वर) को सिद्धि होती है क्योंकि पृथ्वी आदि कार्य (उत्पत्तिमान) होने से घट के समान कर्ता वाले हैं पेला अनुमान होता है यहाँ अनुमान का स्वरूप यह है (क्षित्यादि के सकर्तव्य क्रम कार्यत्वात् घटवत्) पृथ्वी आदि कार्य हैं क्योंकि वे घटे के समान किसी कर्ता द्वारा उत्पन्न किये गये हैं ।

व्याख्या टिप्पणी—अनुमान की प्रक्रिया में पक्ष साध्य हेतु और उदाहरण का प्रयोग होता है, इस अनुमान की प्रक्रिया में क्षिति आदि वस्तुएँ हैं । जिन का निर्माता प्रत्यक्ष नहीं है ।) पक्ष के रूप में स्थापित की गयी है । तथा एकत्वकत्व अर्थात् कर्तावाला होता यह साध्य है तथा कार्यत्व अर्थात् कार्य होता पाने की उत्पन्न होता हेतु है । घडा उदाहरण है जिसमें हम इस नियम (व्याप्ति) को देखते हैं कि जो जो कार्य होता है वह कर्ता से निर्मित होता है ।

(मू०) ननु क्षित्यादि प्रत्येक न पक्षः तस्य स्वदद्धेना मिथातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम् एक रूपा भावात् । अत एव एकर्तृकत्वासकर्तृत्वविचारसम्भवसंशय विषयः तथा भूत विवाद विषये वानपक्षः एक रूपा भावेन तयोः तावत् ग्रहीतु मशकयत्वात् वादिनोनिसीतत्वेन संशयाभावात् । न च वाद्यतुमानयोस्तुल्य बलत्वेन मध्यस्थस्य संशयः अनुमानाभ्यां तस्य संशयो मध्यस्थ प्रश्नानन्तरं चानुमानमिति परस्परश्रयात् घटेऽपि कदाचित् तयोः प्रत्येकं संशयं विवादास्परत्वेनानुमानेऽर्थान्तरा पतेश्य ।

यदा प्रश्न यह होती है कि पृथ्वी आदि वस्तुओ ये से प्रत्येक वस्तु पक्ष नही हो सकती क्योंकि उसका स्व शठ से कथन सम्भव नहीं है तात्पर्य यह है कि क्षित्यादि के सकर्तृक इस प्रतिज्ञा के समय में स्व स्व पद से उन सभी वस्तुओं का जिनकाकर्ता उपलब्ध नहीं है । कथन सम्भव नहीं है उसी प्रकार उन सभी पदार्थों को मिलाकर एक रूप में पक्ष के रूप में अथवा सम्भव नहीं है क्योंकि इन सभी पदार्थों का कोई एक अनुगत (सभी में समानरूप से रहेवाला) स्वरूप नही है । यही कारण है कि कर्ता होने और न होने के विचार को चालना देने वाले संशय का विषय या सकर्तृकत्व अकर्तृकत्व विवाद के विषय को पक्ष नही बना सकते क्योंकि पक्षता का नियामक धर्म न होने से उनका एक नियम के रूप में

ज्ञान सम्भव नहीं है दूसरी बात यह है कि वादी को उनमें सकर्षकत्व (कर्ता होने) का निश्चय होते से सन्देह के लिए कोई अवसर नहीं है । यह नहीं कह सकते कि वादियों के दोनों अनुमान तुल्य बलवाले होने से मध्यस्थ को सकर्षकत्व का संशय सम्भव है क्योंकि मध्यस्थ को संशय तब होता है जब दोनों विरोधी अनुमान प्रस्तुत होते हैं, अतः दोनों अनुमानों से संशय और मध्यस्थ के प्रश्न के बाद अनुमान इस प्रकार से परस्पर श्रयता दोष होता है । दूसरी बात यह है कि घडे के विषय में भी संशया और विवाद सम्भव है जबकि वहाँ विशेष कारण का प्रत्यक्ष न हो।

क्षिति आदि सकर्षक है या नहीं इस प्रकार से प्रत्येक के विषय में संशय होने पर विवादस्पद के रूप में अनुमान करने पर दूसरे ही पदार्थ को सिद्धि होने की आपत्ति है । विचाराङ्ग संशय यहाँ क्षिति सकर्षका नवा इत्यादि